अग्निर्न अदीदेत् अग्निरिवादीप्यत । कतमोऽग्निः । चितः चयनेन संस्कृतः । इद्धः आहुतिसमूहेन दीप्तः । अज्मन्ना । अज्मेति गृहनाम । आकारोऽध्यर्थे । गृहेऽधि गृहस्योपरि । यज्ञगृहे इत्यर्थः । याभिश्च शर्यातम् । अत्रापीतिहासमाचक्षते । शर्यातो नाम राजा संग्रामे भग्नबलो नश्यन् शत्रुभिरवगम्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्यागत्याश्विनौ शत्रून् प्रतिबभञ्जतुरिति । तदेतदिहोच्यते । याभिश्चोतिभिर्गत्वा शर्यातं नाम राजानं अरक्ष पालितवन्तौ स्थ । महाधने संग्रामे । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १७

याभि॑रङ्गिरो॒ मन॑सा निरण्य॒थोऽग्रं॒ गच्छ॑थो विव॒रे गोअ॑र्णसः ।
याभि॒र्मनुं॒ शूर॑मि॒षा स॒माव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्विना॒ ग॑तम् ॥ १८

याभिरूतिभिर्गत्वा स्तोतॄन् प्रति हे अङ्गिरः । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादङ्गिर-श्शब्देनात्राङ्गिरःसंबद्धावश्विनौ उच्येते । व्यत्ययेन च द्विवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अङ्गिरःसम्बद्धौ । कः पुनरङ्गिरसोऽश्विनोश्च सम्बन्धः । स्तोतृस्तुत्यलक्षणः । अस्म-त्पितुराङ्गिरसस्तुत्यावित्यर्थः । मनसा स्वेन चित्तेन । निरण्यथ । निशब्दोऽत्र प्रकर्षे । निरुक्तं निशुष्कमिति यथा । रण्यथ इत्यपि रमेर्वा छान्दसं णित्वम् । रणिर्वा रमेरर्थे द्रष्टव्यः । अत्यन्तं रमेथे । याभिश्चाग्रमुपरिभागं गच्छथः । किमर्थम् । उच्यते । विवरे । निमित्तात् कर्मसंयोगे (वा २ ३ ३६ १) इत्यत्र सप्तमी चर्मणि द्विपिनं हन्तीति यथा । विवरार्थम् । विवरं कर्तुमित्यर्थः । कस्य । गोअर्णसः । गोशब्दोऽत्र गमेः क्रियाशब्दः गमनार्हवचनः । अर्ण इत्युदकनाम । प्राभूत्यात् सस्यसंपत्तिकर-त्वाच्च गमनार्हमुदकं यस्य स गोअर्णा मेघः । तस्य । याभिश्च गत्वा मनुं राजानं शूरं इषा स्वयं हलकर्षितेनान्नेन समावतम् । अवतिरत्र गत्यर्थः सामर्थ्याच्चात्रान्त-र्ण्यर्थः । समगमयतम् । हलेन कर्षित्वा अन्नं मनवे दत्तमित्यर्थः । तदेतत् पुरस्ता-दप्युक्तम्

याभिः पुरा मनवे । ऋ वे १ ११२ १६

इति । अस्मानपि ताभिः ॥ १८

याभिः॒ पत्नी॑र्विम॒दाय॑ न्यू॒हथु॒रा घ॑ वा॒ याभि॑रुरु॒णीरशि॑क्षतम् ।
याभिः॑ सु॒दास॑ ऊ॒हथुः॑ सुदे॒व्यं१॒॑ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्विना॒ ग॑तम् ॥ १९

अत्रेतिहासमाचक्षते । विमद ऋषिः परिणीय महत्या विभूत्या भार्यां स्वगृहं निनीषन् अश्विनौ तुष्टाव । तत्रागत्याश्विनौ भार्यां स्वसेनापरिवृतेन रथेन निन्यतुः । गाश्चास्मै प्रभूता ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवान् वक्ष्यति

यावर्भगाय। ऋ. वे. १. ११६. १.

इति। घोषापि वक्ष्यति

युवं रथेन। ऋ. वे. १०. ३९. ७.

इति। तदेवेहाप्युच्यते। याभिरूतिभिर्गत्वा पत्नीः। व्यत्ययेनेदमेकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। पत्नीम्। विमदाय विमदस्यर्षेरर्थाय। न्यूहथुः रथेनोढवन्तौ स्थः। आ घ वा। आ इत्येषोऽपीत्येतस्य स्थाने। घ इति पदपूरणः वाशब्दश्चार्थे। अपिच याभिः ऊतिभिर्गत्वा अरुणीः अरुणवर्णा गाः अशिक्षतं दत्तवन्तौ स्थः। कस्मै। प्रकृतत्वात् विमदायैव। याभिश्च सुदासे इत्यादि। अत्रापीतिहासमाचक्षते। सुदासनामा पैजवनो राजा यस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव। स यष्टुकामः सारवत् प्रभूतं धनमश्विनौ ययाचे। तस्मै रथेनानीयाश्विनौ ददतुरिति। तदेतत् प्रस्कण्वेनोक्तम्

सुदासे दस्रा। ऋ. वे. १. ४७. ६.

इति। तदेवेहाप्युच्यते। याभिश्चोतिभिः सुदासो राज्ञोऽर्थाय ऊहथुः रथेनानीतवन्तौ स्थः। सुदेव्यं शोभनं देवयोग्यं च। किं तत्।

सुदासे दस्रा। ऋ. वे. १. ४७. ६.

इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् धनमन्नं च। अस्मानपि प्रति ताभिः॥ १९

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुम्।
ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥ २०

याभिरूतिभिर्गत्वा शन्ताती। शिवशमरिष्टस्य करे (पा. ४. ४. १४३.) इत्येवमयं शंशब्दात् कर्तरि तातिप्रत्ययः। सुखकरौ युवां भवथः। ददाशुषे सर्वस्मै यजमानाय। भुज्युं समुद्रे विपन्ननावं सखिभिश्च त्यक्तं याभिरूतिभिर्गत्वा अवथः। व्यत्ययेनायं भूते लट्प्रत्ययः। नौभिरश्वै रथैश्चोत्तारणेन पालितवन्तौ स्थः। याभिरध्रिगुम्। अत्रेतिहासमाचक्षते। नमुचौ हते सुरमणीयं मधु अश्विभ्यां सह पिबन्तमिन्द्रं प्रमत्त इति ज्ञात्वासुरा हन्तुमियेषुः। तमश्विनावजानन्तमेवं पालयाञ्चक्रतुरिति तदेतत् काक्षीवनः सुकीर्तिर्वक्ष्यति

युवं सुरामम्। ऋ. वे. १०. १३१. ४.

इति। तदेवेहाप्युच्यते। अध्रिगुशब्देन ह्यत्र गवे अधृतत्वादिन्द्र उच्यते।

ऋचीषमायाध्रिगवे। ऋ. वे. १. ६१. १.

इति यथा। अत्रापीतिहासमाचक्षते। देवास्सर्वे इन्द्रं ब्रह्माणं वव्रुः। सोऽब्रवीत्। अव्रतोऽहं गव इति। अनूबन्ध्यादिगोयागवर्जमहं ब्रह्मत्वं करोमीति। गोयागे त्वहम

व्रत इति । तस्मात् गवे अधृतत्वादुपपन्नं इन्द्रस्याभिगुत्वम् । अधृतगमनत्वात् वा । ओम्यावतीम् । अवतेः पालनार्थस्येदं रूपम् । फलकृतेन पालनेन तद्वतीम् । असत्पालनफलां इत्यर्थः । सुभरां सुष्ठु भृतैः संपूर्णाम् । ऋतस्तुभम् । ऋतमिति सत्यनाम । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । सत्यस्तुतिम् । इमां अस्मदीयां प्रति ताभिः ॥ २०

यामिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।
मधु प्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१

अत्रेतिहासमाचक्षते । कृशानुर्नाम सोमपालः । तं सोममपजिहीर्षन्तोऽसुराः अभिदुद्रुवुः । स तान् हन्तुमिषूंश्चिक्षेप । तदेतद्वामदेवो दर्शयिष्यति

सृजद्यदस्मा अव ह । ऋ. वे. ४. २७. ३.

इति । तस्मै इषूंश्चिक्षिप्सतेऽश्विनावमोघानिषून् ददतुरिति । तथापरमितिहासमाचक्षते । शर्यातस्य राज्ञो मृगयायां महता वेगेन मृगमनुधावन्नश्वो भृगुमाप । तमश्विनौ वारयाञ्चक्रतुरिति । तदेतदिहोच्यते । याभिरूतिभिर्गत्वा कृशानुं सोमपालं असने । असु क्षेपणे । असुरान् हन्तुमिषूणां क्षेपणकाले । दुवस्यथः । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । परिचरितवन्तौ स्थः अमोघानामिषूणां प्रदानेन । जवे वेगे महति । सप्तमीश्रुतेर्वर्तमानमिति वाक्यशेषः । याभिः यूनः तरुणस्य शर्यातस्य राज्ञः स्वभूतमर्वन्तमश्वं भृगुप्रपाताद्रक्षितवन्तौ स्थः । मधु प्रियम् । अत्रापीतिहासमाचक्षते । सरडा नाम मधुकर्यः मक्षिकाः । ताः कस्यांचिदनावृष्ट्यां शुष्कासु सर्वपुष्पजातिषु क्षुधा बाध्यमाना मध्वर्थिन्योऽश्विनावाजुहुवुः । ताभ्य उपगम्याश्विनौ मधु ददतुः । तत् ताः पपुरिति । तदेतत् कक्षीवान् वक्ष्यति

उत स्या वां मधुमत् । ऋ. वे. १. ११९. ९.

इति । घोषापि वक्ष्यति

युवोर्ह मक्षा । ऋ. वे. १०. ४०. ६.

इति । तदेवेहाप्युच्यते मधु प्रियमित्यादिना । मधु प्रियमिष्टं भरथः । हरतेरिदं भत्वं हृग्रहोर्भश्छन्दसि (वा. ८. २. ३२-१) । व्यत्ययेन भूते लट् । आहरतं प्रापयतम् । दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः । यत् । तृतीया बहुवचनस्यात्र लुक् । याभिः सरड्भ्यः । सरडाख्या मधुकर्यः । ताभ्यो मक्षिकाभ्यः । अस्मानपि प्रतिताभिः ॥ २१

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।
याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २२

याभिरूतिभिर्गत्वा नरं सर्वमनुष्यं स्तोतारं यष्टारं च । गोषुयुधम् ! गोष्व-पह्रियमाणासु तद्रक्षार्थं यो युध्यते स गोषुयुत् । तं गोषुयुधम् । नृषाह्ये । नरो यत्राभिभूयंते प्रतियोद्धृभिः स नृषाह्यः संग्रामः । तस्मिन् । चोरैः सह संग्रामे । क्षेत्रस्य च सातौ लाभे । तनयस्यापत्यस्य च जिन्वथः । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । जयकरणेन क्षेत्रापत्यदानेन च प्रीणयथः । याभिश्च रथान् स्तोतुः स्वभूतान् अवथः रक्षथः । याभिश्चाश्वान् । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ २२

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतम् ।
याभिर्ध्वसन्तिं पुरुषन्तिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २३

अत्रेतिहासमाचक्षते । कुत्सस्तुर्वीतिर्दभीतिश्च इयेषुः । अपिनामाश्विनौ साक्षाद्रूपेण पश्येयमिति । तेषां परया भक्त्या आराधितावश्विनौ दर्शनमुपजग्मतुरिति । तदेतदिहोच्यते । पुरस्तादप्युक्तम् ।

याभिः कुत्सम् । ऋ वे. १ ११२ ९.

इति । याभिरूतिभिः पालनैः पूर्वं मामेव कुत्सं प्रति । कतमम् । आर्जुनेयम् । अर्जुनी नाम कुत्सस्य माता । तस्यापत्यम् । हे शतक्रतू बहुकर्माणौ बहुप्रज्ञौ वा । न च केवलं कुत्सम् । किं तर्हि । प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिं आवतम् । प्र इत्येषः उपेत्यस्य स्थाने । चशब्दश्च दभीतिमित्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । आवतिरपि गत्यर्थः । तुर्वीतिं दभीतिं च दर्शनार्थमुपगतवन्तौ स्थः । याभिर्ध्वसन्तिमित्यादि । अत्रापीतिहासमाचक्षते । ध्वसन्तिर्नाम वेश्या । तथा पुरुषन्तिः । ते उपहासकुशले इति श्रुत्वा अश्विनौ संभोगार्थमुपाजग्मतुरिति । तदेतदिहोच्यते । याभिश्च ध्वसन्ती वेश्या । वेश्यां पुरुषन्तिं च आवतं संभोगार्थमुपगतवन्तौ स्थः । अस्मानपि प्रति ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् । २३

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम् ।
अद्यूत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४

अप्न इति कर्मनाम । यागकर्मणा तद्वतीम् । हे अश्विनौ वाचमिमां अस्मे अस्माकं स्वभूतां कृतं कुरुतम् । न च केवलां वाचम् । किं तर्हि । नः अस्माकं स्वभूतां हे दस्रा दस्रनामानौ । अन्यतरनाम्नापि चेदं साहचर्यादुभयोरभिधानम् । क्रियाशब्दो वा दंशोर्दर्शनार्थस्य दस्यतेर्वोपक्षयार्थस्य दस्रशब्दः । दर्शनीयौ उपक्षपयितारौ

वा शत्रूणां । वृषणा वर्षितारौ । मनीषां प्रज्ञामपि । चित्तमप्यस्माकं यागपरं कुरुतमित्यर्थः । कथं पुनरिदं उभयं भवति । उच्यते । यद्यश्विनावागच्छतः आगतयोर्हि तयोर्योगः क्रियते । तेन क्रियमाणेन कर्मवत्यौ वाक्प्रज्ञे भवतः । अथवा वाक्प्रज्ञाकरणेन तद्धेतुभूतमागमनमेव प्रतिपाद्यते । यागार्थमागच्छतमित्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । यस्माद्द्यूत्ये अवसे । दीव्यतिर्विजिगीषार्थः । देवनं द्यूनम् । विजिगीषा यस्मिन्नास्ति तदद्यूतं अविजिगिष्यन् । अद्यूतमेवाद्यूत्यम् । स्वार्थिको यत्प्रत्ययः छान्दसत्वात् । चतुर्थ्यर्थे च । अवस्तर्पणम् । यद्युवयोरेव योग्यत्वादन्यया देवतया विजिगीषितुमशक्यं सोमतर्पणं तदर्थं निह्वये नियमेनाह्वये । वां युवाम् । किंच वृधे वर्धनाय च सर्वदा नः अस्माकं भवतं वाजसातौ सङ्ग्रामे ॥ २४

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५

द्यु इत्यह्नो नामधेयम् । अक्तुरिति रात्रेः । सप्तम्यर्थे च तृतीया । अहस्सु रात्रिषु च । परिपातं पालयतं अस्मान् । किंच अरिष्टेभिः अहिंसितैः हे अश्विनौ सौभगेभिः । भग इति धननाम । शोभनानि धनानि सुभगानि । सुभगान्येव सौभगानि । तैः सौभगेभिः । तृतीयाश्रुतेः साकांक्षत्वात् संयोजयतामिति वाक्यशेषः । अहिंसितानि च शोभनानि च धनान्यस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । तन्नो मित्र इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २५

वळभीविनिवास्येतामृगर्थागमसंहृतिम् ।
भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

---

मभ्यैत् (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इत्येवमाद्युपक्रम्य तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तमधावत्तत्सरोऽभवत् (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति च । तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुः । तं मरुतो धून्वन् । तदग्निर्वैश्वानरः प्रच्यावयत् । तस्य यद्रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्यो भवत् (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इत्येवं प्रजापतेः सकाशादुषसि जात आदित्य इति श्रूयते । अतश्चोपपन्नमस्य तदपत्यत्वम् । यद्वा प्रातः प्रातरुषसः सकाशादादित्यो जायते । तदभिप्रायमस्यापत्यत्वम् । असत्यपि चापत्यत्वे तदीयरसहरणसामान्याद्वा वत्सव्यपदेशः । यथाहि पयोर्नित्सः पयआख्यं रसं पिबन्नाहरति एवमसावादित्य उषसोऽवश्यायाख्यम् । दीप्तादित्याख्यवत्सा । रुशती स्वयमपि च दीप्ता । श्वेत्या । उषसो नामैतत् । उषाः आ अगात् उदिता । अरैक् रेचितवती । उ इति पदपूरणः । कृष्णा तमःसम्बन्धात् कृष्णवर्णा रात्रिः । सदनानि स्थानानि । अस्या उषसः । ............ ........ ...... ...... ........ .... उभे रात्र्युषसौ समानबन्धू । समानो बन्धुर्ययोः ते समानबन्धू । प्रजापतिर्हि रात्र्युषसोः समानबन्धुः जनयितृत्वात् । आदित्यो वा । स हि जनयितृत्वेन रात्रेर्बन्धुः जनयत्वेनोषसः जनयितृत्वेन वा उभयोः । स ह्यस्तमयेन रात्रिं जनयति उदयेन चोषसम् । अमृते अमरणधर्माणौ । अहरन्तरेषु पुनःपुनरपि दृश्यमानत्वात् अनूची परस्परेणानुगत । परस्परतः संवर्तिन्यौ संबद्धे चेत्यर्थः । द्यावा । द्युतेर्दीप्यतेर्वा दीप्त्यर्थस्येदं रूपम् । स्वेन स्वेन तेजसा दीप्ते । वर्णं कृष्णं शुक्लं चात्मीयं वर्णम् । चरतः गच्छतः । प्राप्नुत इत्यर्थः । अथवा द्यावेति दिवः पर्यायः तृतीयैकवचनान्तश्चात्र द्रष्टव्यः । तृतीयानिर्देशाच्चात्र योग्यक्रियापदाध्याहारः । दिवा सह महत्त्वादिना गुणेन स्पर्धमाने दिवा चानुगृह्यमाणे स्वं स्वं वर्णं प्राप्नुत इति । द्यौर्हि तमसा ज्योतिषश्चावस्यवशानेन नानुगृह्णाति रात्र्युषसोः। आमिनाने । आङीषदर्थे । मीङ् हिंसायाम् । ईषद्धिंसत्यौ । किम् । सामर्थ्यात् परस्पररूपम् । रात्रिर्ह्युषसा रूपं ज्योतिरीषद्धिनस्ति । उषा अपि रात्रेस्तमः । अथवा द्यावेति सप्तम्येकवचनस्य आकार आदेशः । चरत इत्यनेन चास्य सम्बन्धः । दिवि चरतो गच्छतः । वर्णमित्येतत्तु आमिनाने इत्येतेन संबध्यते । आत्मीयं रूपमीषद्धिंसत्यौ । अथवा आमिनाने इत्याकारोऽप्यर्थे । मिनातिरपि सामर्थ्यात् करोत्यर्थः । आत्मीयं रूपमधि उपरि कुर्वाणे । कस्य । सामर्थ्यात् प्रकृतत्वाच्च दिव एव ॥ २

समानो अध्वा स्वस्रो॑रनन्तस्तमन्यान्या॑ चरतो देवशि॑ष्टे ॥
न मे॑थेते न त॑स्थतुः सुमेके नक्तोषासा सम॑नसा वि॑रूपे ॥ ३

तमिति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । योऽयं समानः अध्वा गमनमार्गः आगामिकाललक्षणः । स्वस्रोः भगिन्योः । रात्र्युषसौ ह्येकेन प्रजापतिना आदित्येन वा जन्येते इत्युपपन्नमनयोर्भगिनीत्वम् । कीदृशः । अनन्तः अत्यन्तबहुः । तमन्यान्या । अन्यान्याशब्दः परस्परपर्यायः तृतीयैकवचनान्तश्चात्र द्रष्टव्यः । तृतीयाश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः। परस्परेण सम्बद्धे चरतः गच्छतः। देवशिष्टे । शासिरत्र शुद्धोऽपि साम-र्थ्यात् सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । सर्वप्राणिनामुपकाराय देवैरनुशिष्टे । अनुज्ञाते इत्यर्थः । परस्परसंबद्धे अपि च गच्छतः न मेथेते मेथतिराक्रोशकर्मा । मनुष्यवत् परस्परं नाक्रोशतः । न तस्थतुः क्षणमपि न तिष्ठतः । कीदृश्यौ । सुमेके । मेकशब्दो सुखवचन इति केचिदाहुः । सुमुख्यौ । सृष्टेः प्रथमः संवत्सरो मेक इत्युच्यत इत्यन्ये । तथाहि मेकः संवत्सरः ऋतवो मेकपुत्रा इति पौराणिकाः स्मरन्ति । शोभनो मेको ययोः सम्बन्धी सृष्टिकालजन्यतया ते सुमेके । आद्यसंवत्सरसृष्टे इत्यर्थः । के । नक्तोषसा रात्र्युषसौ । समनसा संगतचित्ते । परस्परस्याविरोधिन्यावित्यर्थः । विरूपे विभिन्नरूपे विचित्ररूपे वा ॥ ३

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।
प्रार्प्या जगद्व्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४

भास्वती दीप्तिमती । नेत्री प्रवर्तयित्री । सूनृतानाम् । अपठितमपि वाङ्नामै-तत् । वाचाम् । उषउदयकाले हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव तासां प्रवर्त-यित्रीत्युच्यते । अचेति चेत्यते ज्ञायते । दृश्यत इत्यर्थः । चित्रा विचित्रा पूज्या वा दृश्यमानैव । दुरः सर्वार्थानां दृश वाग्द्वाराणि । नः अस्माकम् । वि आवः विवृ-णोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । न चेदानीमेव केवलम् । किं तर्हि । पूर्वस्मिन्नपि काले । प्रार्प्या । आपिर्गत्यर्थः । प्रगमय्य जगत् । तेषु तेषु व्यापारेषु कृत्स्नं जगत् प्रवर्त्येत्यर्थः । व्यु नः । उ इति पदपूरणः । नः अस्मभ्यं रायः धनानि । व्यख्यत् । ख्यतिरत्रान्त-र्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । विविधं ख्यापितवती । प्रकाशितवतीत्यर्थः । किंच उषाः अजीगः । जिगर्तिरत्र सामर्थ्यात् गत्यर्थः ।

यो वां दूतो न धिष्ण्यौ । ऋ सं. ७ ६७. १.

इति यथा । उषाः गच्छति । भुवनानि विश्वा सर्वाणि भूतजातानि प्रति ॥ ४

जिह्मश्ये३ चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये राय उ त्वम् ।
दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५

जिह्मशब्दः कुटिलवचनः । शीङ् स्वप्ने । किंचित् प्रति कुटिलशयनाय । चरितवे गमनाय अन्यं प्रति । मघोनी धनवत्युषाः । आ भोगये संभोगायान्यं प्रति । इष्टये

यागायान्यं प्रति। राय उ त्वम्। उ इति पदपूरणः। त्वमिति सर्वनाम एकशब्देन समानार्थः। एकशब्दश्चान्यार्थे। अनायान्यं प्रति। उषसि ह्यागतायां कश्चिन्निद्रालुः पार्श्वेनावस्थाय संकोच्य जंघे कुटिलः शेते। ... ...... ...... ... ...
कश्चित् भोजनादिसंभोगान् कर्तुमारभते। कश्चिद्यष्टुं कश्चिद्धनार्थं यतते। एतदुच्यते जिह्मश्य इत्यादिना। दभ्रं पश्यद्भ्यः। दभ्रमित्यल्पनाम। तमसा आच्छादितत्वात् अल्पं पश्यद्भ्यो मनुष्येभ्यः। उर्विया विचक्षे। उर्वियेति प्रथमाया इयादेशः। विचक्षे इत्यपि चक्षिरन्तर्णीतण्यर्थः। तुमर्थे च क्सेन्प्रत्ययः। विस्तीर्णं विख्यापयितुम्। तमसा चाभिभूतत्वात् अस्फुटं पश्यद्भ्यः स्फुटं दर्शयितुमित्यर्थः। एवमुषा अजीगः भुवनानि विश्वा॥ ५

क्ष॒त्राय॑ त्वं श्रव॑से त्वं म॑ही॒या इ॒ष्टये॒ त्वमर्थ॑मिव त्वमि॒त्यै ।
विस॑दृशा जीवि॒ताभि॑प्र॒चक्ष॑ उ॒षा अ॑जीग॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ ६

क्षत्रमिति धननाम। धनाय एकं प्रति श्रवसे त्वं अन्नायान्यं प्रति। महीयै। महतेर्दानकर्मणः महेर्वा पूजार्थस्येदं रूपम्। दानार्थं पूजार्थं वान्यं प्रति। इष्टये त्वं यागायान्यं प्रति। अर्थमिव त्वमित्यै। इतिर्गमनम्। यथा अर्थी नियमेनादरेण वा अर्थं प्रति गच्छति तद्वत् नियमेनादरेण वा गमनायान्यं प्रति। एवं विसदृशा विसदृशानि। जीविता। कर्तव्यं क्तप्रत्ययः। जीवानि। अभिप्रचक्षे अभिप्रकाशयितुम्। उषा अजीगः भुवनानि विश्वाः॥ ६

ए॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता प्रत्य॑दर्शि व्यु॒च्छन्ती॑ युव॒तिः शु॒क्रवा॑साः ।
विश्व॒स्येशा॑ना॒ पार्थि॑वस्य॒ वस्व॒ उषो॑ अ॒द्येह सु॑भगे॒ व्यु॑च्छ ॥ ७

एषा उषा दिवः दुहिता। द्युप्रभवत्वादुषा दिवो दुहितेत्युच्यते। प्रत्यदर्शि। प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी। दृश्यते। व्युच्छन्ती। उच्छि विवासे। तमांसि विवासयन्तीत्यर्थः। युवतिः सर्वदैव तरुणी। शुक्रवासाः। शुक्रः प्रकाशो वासःस्थानीयो यस्याः सा शुक्रवासाः। विश्वस्य सर्वस्य ईशाना ईश्वरी। पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य। वस्वो धनस्य। परः पादः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम्। हे उषः अद्य इहास्मदीये यज्ञे। सुभगे सुधने। व्युच्छ तमांसि विवासयन्ती जीव॥ ७

प॒रा॒य॒ती॒नामन्वे॑ति॒ पाथ॑ आयती॒नां प्र॑थ॒मा शश्व॑तीनाम् ।
व्यु॒च्छन्ती॑ जी॒वमु॑दी॒रय॑न्त्यु॒षा मृ॒तं कं च॒न बो॒धय॑न्ती ॥ ८

परायतीनां परागच्छन्तीनां गवादिजातीनाम् । अन्वेति अनुगच्छति । पाथ पन्थानः । आयतीनां आगच्छन्तीनां च प्रथमा शश्वतीनां बह्वीनां नित्यानां वा । याश्च दूरवर्तिन्यो गवादिजातयो याश्च सन्निकृष्टाः सर्वव्यापित्वात् ताः सर्वा अनुगच्छतीत्यर्थः । किं कुर्वन्ती । उच्यते । तमांसि विनाशयन्ती । जीवमुदीरयन्ती । जीवं प्राणिजातम् । उदित्येषः प्रेत्येतस्य स्थाने । प्राणिजातं च तेषु तेषु व्यापारेषु प्रेरयन्ती। का । उषाः । मृतं कंचन बोधयन्ती । मृतशब्दोऽत्र लुप्तोपमो द्रष्टव्यः । मृतमिव च कंचिदत्यन्तनिश्चेष्टं सुप्तं सर्वप्राणिजातं प्रबोधयन्ती ॥ ८

उषो यद॒ग्निं स॒मिधे॑ च॒कर्थ॒ वि यदाव॒श्चक्ष॑सा॒ सूर्य॑स्य ।
यन्मानु॑षान्य॒क्ष्यमा॑णाँ॒ अजी॑ग॒स्तद्दे॒वेषु॑ चकृषे भ॒द्रमप्नः॑ ॥ ९

हे उषः यदाहवनीयाख्यमग्निम् । समिधे समिन्धनाय । चकर्थ करोषि । समिन्धयसीत्यर्थः । उषसि ह्युदितायामग्निहोत्रिण आहवनीयं समिन्धयन्ति नानुदितायाम् । अतस्तथा एव समिन्धयतीत्युच्यते । वि यदावः विवृणो इत्यर्थः । चक्षुषा दर्शनेन प्रकाशाख्येन । सूर्यस्य संबन्धिना । सूर्यप्रभवेनेत्यर्थः । उषसो हि प्रकाशः उदेष्यतः सूर्यात् प्रभवति । यच्च मानुषान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् प्रति । अजीगः गच्छसि । तत् त्रिविधमपि देवेषु । निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां मध्ये । त्वमेवैका चकृषे करोषि । भद्रं कल्याणं अप्नः कर्म ॥ ९

किय॒त्या यत्स॒मया॒ भवा॑ति॒ या व्यू॒षुर्याश्च॑ नू॒नं व्यु॒च्छान् ।
अनु॒ पूर्वाः॑ कृपते वावशा॒ना प्र॒दीध्या॑ना॒ जोष॑म॒न्याभि॑रेति ॥ १०

आकारोऽत्र पदपूरणः स्विदित्यस्य वार्थे । स्विच्छब्दश्च पुनरित्यनेन समानार्थः वितर्कवचनः । कियति पुनर्जगतः प्रदेशे समया भवाति। समयाशब्दः समीपवचनः। समीपीभवत्युषा । नैव जानीमः कियत्यपि जगतः प्रदेशे समीपीभवत्युषा इति । सर्वव्यापिन्येव लक्ष्यते इत्यर्थः । या किं करोतीत्युच्यते । यत् । प्रथमैकवचनस्यात्र लुग्द्रष्टव्यः । या व्यूषुः या उषसः पूर्वकालेषु व्युष्टवत्यः । याश्च नूनं व्युच्छान् । नूनमिति पदपूरणः इदानीमित्यस्य वार्थे। याश्चेदानीं व्युच्छन्ति । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ताः सर्वाः । पूर्वाः पूर्ववृत्ताः । अनुकृपते । कृपा कृपण्यतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात् कृपिरत्र . ... . . यच्च उषस्युदितायां स्तोतारः स्तुवन्ति तदुषा एव स्तौतीत्युच्यते । वावशाना । वश कान्तौ वाश्र शब्दने इत्यनयोरन्यतरस्येदं रूपम् । कामयमाना शब्दं वा कुर्वन्तीत्यर्थः । यच्च उषस्युदितायां ...

... कामयन्ते शब्दं वा कुर्वन्ति तदुपस्येयोपचर्यते । या च प्रदीध्याना । दीध्यतेर्दीप्त्यर्थस्य रूपम् । प्रकर्षेण दीप्यमाना । जोषं प्रति अन्याभिरुषोभिः सह एति गच्छति । तुल्यकालाभिरुषोभिः सहैकतां प्रतिपद्यते न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ १०

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।
अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११

ईयुः ते ते गताः । मृतास्ते इत्यर्थः । ये पूर्वतरां पूर्वप्रवृत्ततराम् । अतीतकालामित्यर्थः । अपश्यन् दृष्टवन्तः । व्युच्छन्तीं तमांसि विवासयन्तीम् । उषसं मर्त्यासः मनुष्याः । अस्माभिरू नु । उकारोऽत्रापिशब्दस्यार्थे । नुशब्दः पदपूरणः । अस्माभिरपीदानीन्तनैः । प्रतिचक्ष्या । प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । चक्षतिः पश्यतिकर्मा । द्रष्टव्या अभूत् भवति । अस्मादयोऽपि वर्तमानकालामुषसं पश्यन्तीत्यर्थः । ओ ते यन्ति । ओ इति आङः उणा सहैकादेशः आ उ ओ इति । उश्च पदपूरणः । यन्तीत्यपि लडर्थे लट् । आयास्यन्ति ते । ये अपरीषु । द्वितीयार्थे सप्तम्येषा । अपराः पश्चिमाः । आगामिकाला इत्यर्थः । पश्यान् द्रक्ष्यन्ति । अतीतैर्वर्तमानैरागामिभिश्च सर्वैर्मनुष्यैरुषा दृश्यते नास्मदादिवत् कैश्चिदेव इति समस्तार्थः ॥ ११

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती ।
सुमङ्गलीर्बिभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२

उष इत्यामन्त्रणयोगाद्व्युच्छेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । यावयद्द्वेषा इत्यादीनि च नामन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । यावयद्द्वेषा । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । द्वेषशब्दोऽपि द्वेष्यत्वान्नक्तञ्चरान् रक्षआदीनाह । द्वेषाणां यावयित्री यावयद्द्वेषा । राजदन्तत्वात् परनिपातः । द्वेषाणां नक्तंचराणां रक्षआदीनां पृथग्भावयित्री । अपनेत्रीत्यर्थः । ऋतपाः यज्ञस्य पालयित्री । यज्ञो ह्युषस्युदितायां क्रियते न रात्रा । अतस्तस्य पालयित्रीत्युच्यते । ऋतेजाः । ऋतशब्दोऽत्रादित्यवचनः । पञ्चम्याश्च स्थाने सप्तमी । आदित्याज्जनित्री । सुम्नावरी । सुम्नमिति सुखनाम । तद्वती । प्राणिनां सुखकारीत्यर्थः । तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ससूनृता वाचः ईरयन्ती प्रेरयन्ती । उषउदयोत्तरकाले हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव ताः प्रेरयन्तीति व्यपदिश्यते । सुमंगलीः सुष्ठु मंगल्या सती । बिभ्रती धारयती । देववीतिं देवकामम् । देवानस्मदीयहविःकामान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इहास्मदीये यज्ञे । अद्य हे उषः श्रेष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्या । व्युच्छ तमांसि विवासय ॥ १२

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।
अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यूनजरामृता चरति स्वधाभिः ॥ १३

एतस्मादित्येतत्समानार्थोऽथोशब्दः । तच्छ्रुतेर्यस्मादित्यध्याहार्यम् । शश्वत् बहु-नित्यं वा । पुरा पूर्वेष्वपि कालेषु । उषा देवी व्युवास । वसिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । तमांस्यस्मदीये कर्मणि विवासितवती । अथो एतस्मात्कारणात् । प्रसादत्वात्कारणात् । अद्यास्मदीये कर्मणि व्यावः विवृणोतु विवृतवती वा । प्रकाशितवती वेत्यर्थः । मघोनी धनवती । अथो एतस्मादेव कारणात् व्युच्छात् । आशिष्यर्थे लिङर्थे लेट् । विवासयेत्तमांस्यस्मदीये कर्मणीत्याशास्महे । उत्तरान् अनु द्यून् । अनुशब्दोऽत्र लक्षणेत्थं-भूताख्यान (पा. १. ४. ९०.) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दस्य समानार्थः । द्यु इत्यहर्नाम । उत्तराण्यहानि प्रति । आगामिन्यपि काल इत्यर्थः । कीदृशी । उच्यते । अजरा जरावर्जिता । अमृता मरणवर्जिता । चरति सर्वत्र गच्छति । स्वधाभिः । स्वधाशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् ज्योतिर्वचनः । स्वैः ज्योतिर्भिः । सर्वं ज्योतिर्भिर्व्याप्नोती-त्यर्थः । अथवा स्वधेत्यन्ननाम । हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैर्गच्छति । हवींष्युपभोक्तुं यज्ञेषु गच्छतीत्यर्थः ॥ १३

व्यञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।
प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४

विशब्दः अद्यौदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अञ्जिभिरित्यञ्जिशब्दो व्यक्ति-रूपत्वात् ज्योतिर्वचनः । ततो ज्योतिर्भिः दिवः अवयवभूतासु आतासु ..... ... ... .. . .. दिक्षु । व्यद्यौत् विविधं द्योतते । किंच कृष्णां निर्णिजम् । कृष्णामिति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन द्वितीया । निर्णिगित्यपि रूपनाम । कृष्णवर्णाया रात्रेः सम्ब-न्धिनमेवंलक्षणं रूपम् । आवः आवृणोति । अपनयतीत्यर्थः । किंच सुप्तान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः अरुणवर्णैरश्वैः । सुयुजा सुयुक्तेन रथेन । ओषा याति आगच्छत्युषाः । १४

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत् ॥ १५

आवहन्ती आनयन्ती स्तोतृणां यष्टृणां चार्थाय । स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददाती-त्यर्थः । पोष्या पोषणसमर्थानि धनानि । वार्याणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टा-

नीत्यर्थः । चित्रं विचित्रं पूज्यं वा । केतुं प्रज्ञानं प्रकाशाख्यम् । कृणुते करोति। चेकिताना ज्ञायमाना । दृश्यमानैवेत्यर्थः । किंच ईयुषीणामुपमा शश्वतीनाम् । शश्वदिति बहुनाम । निर्धारणे चोभयत्र षष्ठी । गन्त्रीणां बह्वीनां मध्ये उपमानभूता। अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः । किंच विभातीनां प्रथमा । भा दीप्तौ । दीप्यमानानां मध्ये प्रथमा उत्कृष्टा । उषा व्यश्वैत् । श्वयतेर्गत्यर्थस्य वृद्ध्यर्थस्य वेदं रूपम् । विविधं सर्वत्र गच्छति वर्धते वा ॥ १५

उदी॑र्ध्वं जी॒वो असु॑र्न॒ आगा॒दप॒ प्रागा॒त्तम॒ आ ज्योति॑रेति ।
आरै॒क्पन्थां॒ यात॑वे॒ सूर्या॒याग॑न्म॒ यत्र॑ प्रति॒रन्त॒ आयुः॑ ॥ १६

ईर गतौ । ऋत्विजां वायं प्रेषः पुत्रपौत्रप्रभृतीनां वा । ऊर्ध्वं गच्छत यष्टुं स्तोतुं च । शयनेभ्य उत्तिष्ठतेत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । यस्माज्जीवः जीवितस्थानीया । असुः । असुरिति प्राणनाम । प्राणस्थानीया च । नः अस्माकमागात् । आ इत्येष उदित्येतस्य स्थाने । उद्गता । का । प्रकृतत्वादुषाः । यस्माज्जीवितात् प्राणेभ्यश्च प्रियतमा अस्माकमुषा उदितेत्यर्थः । उद्गतायां च तस्यामपप्रागात्तमः । अप प्रेति व्यस्तासेनोपसर्गौ योजयितव्यौ । आगादित्यपि च वर्तमानकाले लुङ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः छन्दसि लुङ् लङ लिट्र (पा. ३ ४ ६. ) इति । प्रकर्षेणापगच्छति शार्वरं तमः । आ ज्योतिरेति ज्योतिश्च उषसः प्रकाशाख्यं सर्वत्र आ एति आगच्छति । सर्वं व्याप्नोतीत्यर्थः । एषा च आरैक् पन्थां रेचयति पन्थानम् । यातवे गन्तुम् । सूर्याय सूर्यार्थम्। सूर्यो गमिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः । केन पुनर्व्यापारेण औषसं ज्योतिः सूर्यस्य पन्थानं रेचयति । आत्मापगमनेन । कुत एतत् । औषसस्य ज्योतिषोऽन्ते सूर्योदयदर्शनात् । यस्माच्चागन्म गता प्राप्ता वयम् । क । उच्यते । यत्र व्यवस्थिताः अद्य आदिय ऋत्विजः प्रतिरन्ते वसतीवर्यैकधनादिभिः प्रवर्धयन्त्यायुः । अन्ननामैतत् । सोमादिहविर्लक्षणमन्नम् । यस्मादुषा उदिता वयमपि यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १६

स्यूम॑ना वा॒च उदि॑यर्ति॒ वह्निः॒ स्तवा॑नो रे॒भ उ॒षसो॒ विभा॒तीः ।
अ॒द्या तदु॑च्छ गृण॒ते म॑घो॒न्यस्मे आयु॒र्नि दि॑दीहि प्र॒जाव॑त् ॥ १७

अद्या तदुच्छेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । यस्मात् स्यूमना । स्यूमशब्दोऽत्र सुखवचनः । सुखेनाक्लेशेन । स्तुतिलक्षणा वाचः । उदियर्ति । ऋ गतौ । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण व्यपदेशः । होत्राख्यं ऋत्विक् कुत्सनामा वा ऋषिः उद्गमयति । उच्चारयतीत्यर्थः ।

बलवान् वह्निरुच्यते वहनसमर्थत्वात् । स्तवानः स्तुवन् । रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोता च । किं स्तुवन् । उच्यते । यस्मादुषसो विभातीः विविधं दीप्यमानाः । अद्या तदुच्छ । तदिति पञ्चम्या लुग्द्रष्टव्यः । तस्मादद्य व्युच्छ विविधं तमांसि विवासय । गृणते । स्तुवतो ममार्थाय । हे मघोनि धनवति । किंचास्मे अस्मभ्यम् । आयुश्चिरं-जीवित्वमन्नं वा निदिदीहि । ददातेरेतद्रूपम् । नियमेन देहि । प्रजावत् प्रजासहितम्॥

या गोम॑तीरु॒षसः॒ सर्व॑वीरा व्यु॒च्छन्ति॑ दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ।

वा॒योरि॑व सू॒नृता॑नामु॒दर्के ता अ॑श्व॒दा अ॑श्नवत्सोम॒सुत्वा॑ ॥ १८

या गोमतीः अरुणीभिः स्वाभिर्गोभिः गोमत्यः । उषसः सर्ववीराः सर्वैर्वीरै-रुपेताः । अखण्डिताशेषपरिजनपुत्रपौत्रादिका इत्यर्थः । व्युच्छन्ति विविधं तमांसि विवासयन्ति । दाशुषे मर्त्याय । दाश्वानिति यजमाननाम शाकपूणिना पठितम् । तादर्थ्ये चोभयत्र चतुर्थी । यजमानस्य मनुष्यस्यार्थाय । कस्यां वेलायाम् । उच्यते । वायोरिव सूनृतानामुदर्के । सूनृतेत्यपठितमपि वाङ्नाम । उदर्क इत्युद्भव उच्यते । यादृग्वायोः ...... ... उद्भव .... .........कादिवाचां उद्भवे । प्रभातवेलाया-मित्यर्थः । तदा ............ कादिवाचामुद्भवः । ता अश्वदाः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्चा-श्वान् दात्रीः । अश्नवद्व्याप्नोति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । स्तौति यजति चेत्यर्थः । सोमसुत्वा सोमाभिषवकारी यजमानः । अथवा दक्षिणादाने अश्वस्यापि दानविधानात् अश्वदा इति सोमसुत्वनो विशेषणं नोषसाम् । अश्वस्य दाता यजमान इति ॥ १८

मा॒ता दे॒वाना॒मदि॑ते॒रनी॑कं य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर्बृ॑ह॒ती वि भा॑हि ।

प्र॒श॒स्ति॒कृद्ब्रह्म॑णे नो॒ व्यु१॒॑च्छा नो॒ जने॑ जनय विश्ववारे ॥ १९

विभाहि इति मध्यमपुरुषसंयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । मातेत्यादीनि च नामन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतया योज्यानि । या त्वं माता । कस्य । देवानाम् । देवशब्देनादित्या उच्यन्ते । तेषां हि माता उषाः । तत् ।

रुशद्वत्सा रुशती । ऋ. वे. १. ११३. २.

इत्यत्र व्याख्यातम् । प्रतिमासं चादित्यभेदमङ्गीकृत्य बहुवचनम् । अदितेरनीकम् । अदितिशब्देनात्रादीनकत्वात् समग्रज्योतिरुच्यते । अनीकशब्दोऽपि ब्राह्मणानीकं क्षत्रियानीकमिति प्रयोगदर्शनात् समूहवचनः । अदीनस्य समग्रस्य प्रकाशाख्यस्य ज्योतिषः समूहः । अथवा अनीकशब्दः खड्गमुखवचनः । इहाग्रत्वसामान्यादुषसि

प्रयुज्यते । अदीनस्य समग्रस्याहर्लक्षणस्य ज्योतिषो मुखभूतेत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः । कित ज्ञाने इत्यस्य सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम् । यज्ञस्य ज्ञापयित्री । प्रकाशयित्रीत्यर्थः । बृहती महती । तच्छब्द इदानीमध्याहर्तव्यः । सा विभाहि विविधं दीप्यस्व । किंच या त्वं प्रशस्तिकृत् । प्रशस्तयः स्तुतय उच्यन्ते । तासां कर्त्री । उषसि ह्युदितायां स्तुतयः क्रियन्ते । तद्धेतुत्वात् सैव तत्र कर्त्रीति व्यपदिश्यते । ब्रह्मणे नः । ब्रह्मणे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्माकं संबन्धिनः स्तुतिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽर्थाय । व्युच्छ विविधं तमांसि विवासय । वयं स्तुतीः करिष्याम इत्येवमर्थं तमांस्यपनयेत्यर्थः । किंच आ नो जने जनय । आ इत्येष उपेत्येतस्य स्थाने । जन इति लोक उच्यते । निर्धारणे च सप्तमी । लोकस्य मध्ये । अस्मानुपजनय धनादिभिर्वर्धय । हे विश्ववारे सर्वस्य वरणीये ॥ १९

यच्चित्रमप्न उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २०

यच्चित्रं विचित्रं पूज्यं वा । अप्नः । कर्मनामैतत् । यागलक्षणं कर्म प्रति । उषसः वहन्ति प्रापयन्ति । किम् । सामर्थ्यादात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । ईजानाय शशमानाय । शशमान इत्यर्चतिकर्मा । तादर्थ्ये चोभयत्र चतुर्थी । यजतः स्तुवतश्चार्थाय । कीदृशं कर्म प्रति । भद्रं कल्याणम् । तन्नो मित्र इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २०

---

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।
यथा शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ १

रौद्रम् ।

रुद्रदेवत्यमेतत् सूक्तम् । इमा रुद्राय तवस इति तवश्शब्दोऽत्र बलवचनः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः । कपर्द इति शिरसि चूडा कपर्द उच्यते । तद्वान् कपर्दी । क्षयद्वीरायेति क्षि निवासगत्योरित्यस्य क्षियतेर्वा गतिकर्मणो रूपम् । शुद्धोऽपि चात्र सामर्थ्यादभिपूर्वार्थे द्रष्टव्यम् । वीराणामपि शत्रूणामभिगन्ता क्षयद्वीरः । षष्ठीसमासे छान्दसः पूर्वनिपातः । अथवा क्षयतिः निवासार्थ एव । आत्मीयानां वीराणामभिप्रेतेषु निवासयिता क्षयद्वीरः । सर्वत्र च तादर्थ्ये चतुर्थी । इमा रुद्रस्य बलवतश्चूडावतोऽपि वीराणामपि शत्रूणामभिगन्तुः स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु

स्थानेषु निवासयितुरर्थाय प्रभरामहे । हरतेरिदं रूपम् । प्रहरामः प्रापयामः । रुद्रं स्तोतुमुच्चारयाम इत्यर्थः । मतीः । मन्यते इत्यर्चतिकर्मा । स्तुतीः । कथं च पुनरुच्चारयामः । यथा सुस्तुते रुद्रे द्विपदे चतुष्पदे चास्मदीयाय । शं सुखम् । असत् भवति । विश्वं पुष्टं सर्वं च पुष्टं भवति । ग्रामे अस्मिन् अस्मदीय । अनातुरमनामयं च॥१

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।
यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २

मृळ सुखय नः । षष्ठ्यन्तमेतत् । तच्छ्रुतेश्च योग्यपदाध्याहारः । अस्माकं सम्बन्धिन... ...अस्माकमपि मयस्कृधि सुखं कुरु । किंच क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते । क्षयद्वीराय ते इत्युभयत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । क्षयद्वीरं त्वां नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन विधेम नित्यं परिचरेमेत्याशास्महे । किंच यत् शं च शमनं च । कस्य । सामर्थ्यादुत्पन्नानामनिष्टानां रोगादीनाम् । योश्च । यौतिः पृथग्भावे । पृथग्भवनं च । असम्बद्धं चेत्यर्थः । केन । सामर्थ्यादुतिपित्सुभिरनिष्टैः । मनुरायेजे । यजिरत्र यागपूर्विकायां तत्फलभूतायामवाप्तौ द्रष्टव्यः । तव यागेनाप्तवानित्यर्थः । पिता सर्वप्रजानाम् । वयमपि तदेवाश्याम प्राप्नुयाम । ते तव हे रुद्र प्रणीतिषु । प्रकृष्टा नीतयः उपदेशाः प्रणितयः । तासु । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमाना इति शेषः । तृतीयार्थे वा सप्तमी । त्वदुपदेशैश्चेष्टमाना इत्यर्थः ॥ २

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढ्वः ।
सुम्नायन्निद्विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥ ३

अश्याम ते सुमतिं शोभना अनुग्रहरूपां बुद्धिम् । तवानुग्राह्याः बुद्धौ भवेमेत्यर्थः । केन । उच्यते । देवयज्यया देवयागेन अविगुणेन यागेन । कस्य । उच्यते । क्षयद्वीरस्य तव । हे रुद्र मीढ्वः । मिह सेचने । वृष्टिलक्षणेनोदकेन सेक्तः । अथवा मीढशब्दस्य धननाम्नो मत्वन्तस्येदं छान्दसं रूपम् । धनवन्नित्यर्थः । किंच सुम्नायन् । सुम्नमिति सुखनाम । अस्मदीयहविरुपयोगनिमित्तं सुखमिच्छन् । इच्छब्दस्तु पदपूरणः । विशः मनुष्यानस्माकं संबन्धिनः पुत्रपौत्रादीन् ऋत्विजो वा प्रति । आचर आगच्छ । आगतस्य अरिष्टवीराः अहिंसितपुत्रपौत्रा वयं जुहवाम ते हविरित्याशास्महे ॥ ३

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वङ्कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।
आरे अस्मद्दैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४

त्वेषं दीप्तं वयं रुद्रम् । यज्ञसाधं यज्ञानां साधयितारम् । वंकुम् । वंकुशब्दोऽत्र वकि कौटिल्ये इत्यस्य वक्रगामिवचनः ॥

वंकू वातस्य पर्णिना । ऋ वे. ८ १. ११.

इति यथा । वक्रगामिनम् । कविं मेधाविनम् । अवसे हविषा तर्पणाय पालनाय वा आत्मनः । निह्वयामहे नियमेनाह्वयामः । अत एतत् ज्ञात्वा आरे दूरे । अस्मत् अस्मत्तः । दैव्यं हेळः । क्रोधनामैतत् । देवानां स्वभूतं क्रोधम् । अस्यतु क्षिपतु । यथास्मभ्यं देवा न क्रुध्येयुः तथा करोत्वित्यर्थः । किंच सुमतिमित् । इच्छब्दोऽत्रैवार्थे । शोभनमेवानुग्रहरूपां बुद्धिं आत्मनः उपरि वयमस्य रुद्रस्यावृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ४

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।
हस्ते बिभ्रद्भेषजा वार्याणि शर्म वर्म च्छर्दिरस्मभ्यं यंसत् ॥ ५

दिवो द्युलोकात् । वराहनामासुरः । तत्सदृशम् । अत्यन्तबलवन्तमित्यर्थः । अथवा वराह इति मेघनाम । तत्सदृशम् । एकदेशसादृश्येन चैष समस्तसादृश्यव्यपदेशः । रुद्रस्य नीलत्वात् कण्ठो मेघसदृशः । मेघसदृशकण्ठमित्यर्थः । अथवा वराहः सूकर उच्यते । तदाकारम् । देवता हि माहाभाग्ययोगात् तं तमाकारं भजते । अत उपपन्नो रुद्रस्य वराहाकारव्यपदेशः । अरुषम् । अरुषतिर्गतिकर्मा । गन्तारं शत्रून् यज्ञान्वा प्रति । कपर्दिनम् । त्वेषं रूपम् । अन्तर्णीतमत्वर्थो रूपशब्दो द्रष्टव्यः । माहाभाग्ययोगादनेकप्रकारैः रूपैः रूपवन्तम् । नमसा नमस्कारेण । स्तुत्येत्यर्थः । अथवा नमो हविर्लक्षणमन्नम् । तेन निमित्तेन । हविरुपभोक्तुमित्यर्थः । निर्ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । आहूतश्च सन्नागत्य हस्ते बिभ्रत् धारयन् । हस्तधारणेन चात्र तदुत्तरकालभावि दानं लक्षते । ददादित्यर्थः । किम् । उच्यते । भेषजा सर्वरोगोपशमनसमर्थान्यौषधानि । वार्याणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टानीत्यर्थः । शर्मात्र सुखमुच्यते । वर्मात्र कवचमुच्यते । शत्रुप्रयुक्तहिंसाप्रतिबन्धसमर्थं च कवचम् । छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं च । अस्मभ्यं यंसत् प्रयच्छतु । भेषजानि च ददातु सुखादीनि चेत्यर्थः ॥ ५

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।
रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६

रास्वेति मध्यमपुरुषसंयोगादमृतेति चामन्त्रणयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । इदं पित्रे मरुतां पितृभूताय । … .. …….. … स्वादुतरम् । अत्यन्तं मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः । कस्मै । रुद्राय । वर्धनं वृद्धिहेतुः । स्तुतिर्हि देवानां वृद्धिकरी । एतच्छ्रुत्वा रास्वा च । रातिर्दानकर्मा । चशब्दः समुच्चये । मृळेत्येतदपेक्षश्च समुच्चयः । देहि । . . … .. .. .. हे अमृत मर्तभोजम् । भोजनमिति धननाम । मर्तोपभोग्यं धनम् । त्मने तोकाय तनयाय मृळ । मृड सुखने । सुखं च कुरु । कस्मै । उच्यते । त्मने आत्मन एव मम तोकाय तनयाय । तोकं तनयमित्युभे अपत्यनामनी । पुत्रपौत्रभेदेन तु अपुनरुक्ते । पुत्रेभ्यश्च पौत्रेभ्यश्च ॥ ६

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अर्भ॒कं मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा न॑ उक्षि॒तम् ।
मा नो॑ वधीः पि॒तरं॒ मोत मा॒तरं॒ मा नः॑ प्रि॒यास्त॒न्वो॑ रुद्र रीरिषः ॥७

न इति षष्ठीश्रुतेर्योग्यतत्सम्बन्धिपदाध्याहारः । अस्माकं स्वभूतम् । महान्तमुत मा नो अर्भकम् । अल्पनामैतत् । अल्पम् । बालमित्यर्थः । मा च नः उक्षन्तम् । उक्ष सेचने । सिञ्चन्तम् । किम् । सामर्थ्याद्रेतः । रेतस्सेकसमर्थम् । युवानमित्यर्थः । उत मा नः उक्षितं सिक्तं गर्भस्थम् । मा च नः वधीः पितरम् । मा उत मातरम् । मा च नः प्रियाः तन्वः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । प्रियं स्वमेव शरीरम् । हे रुद्र रीरिषः हिंसीः ॥ ७

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॑ आ॒यौ मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वे॑षु रीरिषः ।
वी॒रान्मा नो॑ रुद्र भामि॒तो व॑धीर्ह॒विष्म॑न्तः॒ सद॒मित्त्वा॑ हवामहे ॥ ८

तोके इत्यादौ द्वितीयार्थे सप्तमी । मा अस्माकं तोकं पौत्रांश्च पुत्रांश्च । मा च नः आयौ । आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् आयुशब्दोऽत्र मनुष्यवचनः । परिचारकमनुष्यान् । मा च नः गोषु गाः । मा च नः अश्वान् रीरिषः । वीरान् स्वभ्रातृप्रभृतीन् । मा न हे रुद्र भामितः । भाम क्रोधे । क्रुद्धः वधीः । कस्मात् । उच्यते । यस्माद्धविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः । सदमित् सदशब्दः सदेत्यस्य पर्यायः । इच्छब्द एवार्थे । सदैव त्वा हवामहे । यागाय त्वां वयमाह्वयामः ॥ ८

उप॑ ते॒ स्तोमा॑न्पशु॒पा इ॒वाक॑रं॒ रास्वा॑ पितर्मरुतां सु॒म्नम॒स्मे ।
भ॒द्रा हि ते॑ सुम॒तिर्मृ॒ळय॑त्त॒माथा॑ व॒यमव॒ इत्ते॑ वृणीमहे ॥ ९

उपेत्युपसर्गः आकरमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । ते तव स्तोमान् । पशुपा इव यथा पशुपालः पशून् विक्षिप्तान् सतः एकीकृत्य ग्रामस्यात्मनो वा समीपे करोति । एवमुपाकरं भवतः समीपं कृतवानहम् । भवत्सन्निधौ सर्वान् उच्चारितवानित्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा रास्व देहि । हे पितः मरुतां सुम्नं सुखमस्मभ्यम् । किंच भद्रा हि यस्मात् भद्रा कल्याणी ते तव सुमतिः शोभनानुग्राह्यबुद्धिरस्मासु । मृळयत्तमा अस्माकमतिशयेन सुखकरी । अथ एतस्मात् कारणात् वयमवः पालनम् । इच्छब्दस्तु पदपूरणः । ते तव सम्बन्धि वृणीमहे प्रार्थयामः । आत्मानं पालयमानमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ९

आरे ते॑ गो॒घ्नमु॒त पू॑रुष॒घ्नं क्षय॑द्वीर सु॒म्नम॒स्मे ते॑ अस्तु ।
मृ॒ळा च॑ नो॒ अधि॑ च ब्रूहि दे॒वाधा॑ च नः॒ शर्म॑ यच्छ द्वि॒बर्हा॑ः ॥ १०

अस्त्वित्यर्धर्चान्तमाख्यातं प्रथमपादेऽप्यनुषक्तव्यम् । आरे अस्तु दूरे अस्मत्तो भवतु । ते तव । षष्ठीश्रुतेर्बलं रूपं वेति शेषः । गोघ्नं गवां हन्तृ । उत पुरुषघ्नं पुरुषाणां हन्तृ । हे क्षयद्वीर वीराणामपि शत्रूणामभिगन्तः स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु स्थानेषु निवासयितः । सुम्नं यदेव बलं रूपं वा तव तदेवास्मे अस्तु । किंच मृळ च सुखय च नः । अधि च उपरि च ब्रूहि देव । आज्ञापय च यद्यदस्माभिः कर्तव्यमित्यर्थः । अधा च । अधशब्दोऽत्र अपिशब्दस्यार्थे । अपि च नः शर्म गृहं यच्छ प्रयच्छ । द्विबर्हाः । बृंहिर्वृध्यर्थः । द्वयोर्वर्धयिता यष्टुः स्तोतुश्च द्विबर्हाः । अथवा द्वयोः स्थानयोः प्रवृद्धो द्विबर्हाः । कतमयोर्द्वयोः, यज्ञसंग्रामयोर्वा वीर्येण मध्यमोत्तमयोर्वा रूपेण । रुद्रो हि मध्यमस्थानीयः सन् आप्रवृद्धो दिव्यादित्यात् शक्नोति प्रभूतान् रसान् प्रतिग्रहीतुम् । अप्यन्तरिक्षे आप्रवृद्धः शक्नोति च वर्षयितुम् । अत उपपन्नमस्य वृद्धत्वम् । तन्निबन्धनश्च द्विबर्हाः इति व्यपदेशः । प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः । द्विबर्हा इति च नामन्त्रणम् । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । यस्त्वं द्विबर्हाः शर्म यच्छेति ॥ १०

अवो॑चाम॒ नमो॑ अस्मा अव॒स्यव॑ः शृ॒णोतु॑ नो॒ हवं॑ रु॒द्रो म॒रुत्वा॑न् ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धु॑ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११

उक्तवन्तो वयं नमः नमस्काररूपं स्तुतिलक्षणं वचः । अस्मै रुद्राय । अवस्यवः पालनकामाः । एवं ज्ञात्वा शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् मरुद्भिः स्वसखैः सहितः । तन्नो मित्र इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ११

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १

अथ सौर्यमुत्तरम् ।

चित्रं पूज्यं वा ज्योतिः उदगात् उदितम् । किंरूपम् । उच्यते । देवानां रश्मीनां अनीकं समूहम् । रश्मिसमूहरूपमित्यर्थः । चक्षुः चक्षुःस्थानीयं च । मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । मित्रादिग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणामन्येषां च प्राणिनामित्यर्थः । उद्गम्य च आप्राः । प्रा पूरणे । आपूरयति । द्यावापृथिवी च अन्तरिक्षं च । केन । सामर्थ्याद्रश्मिभिः । कतमदिदं ईदृशं ज्योतिः । उच्यते । योऽयं सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च जंगमस्य स्थावरस्यात्मभूतः सर्वानुग्राहकः ॥ १

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ २

सूर्यः देवीमुषसं रोचमानां दीप्यमानाम् । यथा कश्चित् मनुष्यः कांचित् स्त्रियं यान्तीं पश्चादभिगच्छति एवमभ्येत्यभिगच्छति पश्चात् । उषस्युदितायां पश्चादुदेतीत्यर्थः । कस्मिन् काले । उच्यते । यत्र नरः मनुष्याः देवयन्तः देवमिममेव सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः । युगानि वितन्वते । युगशब्दः कालवचनः सामर्थ्याच्चाग्निहोत्रकालेषु वर्तते प्रतीत्येतेन संबध्यते । अग्निहोत्रकालान् प्रति । अग्निहोत्रकालेषु वितन्वते विततं कुर्वन्ति । भद्राय तत्फलाय । भद्रं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म । यदा येषु कालेषु मनुष्याः अग्निहोत्रं जुह्वति तदा सूर्य उषसं पश्चादभ्येतीति समस्तार्थः ॥ २

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३

भद्रा अश्वा हयाः । हरितवर्णाः सूर्यस्य सम्भूताः । चित्राः एतग्वाः । एतग्व इत्यश्वनामान्यत्र इहत्वश्वेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् क्रियाशब्दः । अतीतेष्वहस्सु मार्गेषु गन्तार इत्यर्थः । अनुमाद्यासः । मदतिरर्चतिकर्मा । अनुष्टुत्याः । नमस्यन्तः पूजयन्तः सूर्यम् । दिवः पृष्ठमुपरिभागमातस्थुः आतिष्ठन्ति । आस्थाय च द्यावापृथिवी उभे अपि परियन्ति परिगच्छन्ति । सद्यः समान एवाहनि ॥ ३

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४

तत्सूर्यस्य देवत्वं तच्च महित्वम् । तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यत् मध्यात् मध्ये कर्तोः । कर्मनामैतत् । कृष्यादेः कर्मणः । अपरिसमाप्तेष्वेव प्रारब्धेषु कर्मस्वित्यर्थः । विततमात्मीयं रश्मिजालं सञ्जभार क्षणेनैकेन संहरति । महत्वाद्धीदमत्यन्तदुरुपसंहरं नान्यः सूर्यात् क्षणेनैकेनापि संहर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । कदा पुनरुपसंहारः । उच्यते । यदेदयुक्त । इच्छब्दः पदपूरणः । यदास्तमयानन्तरमुत्तरेण मेरुं गन्तुं युङ्क्ते । हरितः स्वानश्वान् । क्व । उच्यते । सधस्थात् । सह तिष्ठन्ति यत्राश्वाः स सधस्थो रथ इहाभिप्रेतः । सप्तम्यर्थे चैषा पञ्चमी । सर्वेषामश्वानां सहस्थानभूते आत्मीये रथे इत्यर्थः । आत् तदैव च रात्री वासः । वासश्शब्दोऽत्र क्रियाशब्दो वस आच्छादन इत्यस्य । वस्त्रवचनो वा । सामर्थ्याच्च कृष्णं वास आह नान्यत् । तत्सारूप्याच्च तमसि प्रयुज्यते । कृत्स्नस्य जगत आच्छादयितृ कृष्णवासस्सरूपं वा तमः । तनुते विस्तारयति । सिमस्मै । सिमेति सर्वपर्यायः । सप्तम्यर्थे चैषा चतुर्थी । सर्वस्मिन् जगति ॥ ४

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्ति ॥ ५

तच्छब्दाद्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यदिदं प्रातः प्रागुदयात् दीप्तिवर्जितं प्रकाशमात्रसम्बद्धं तन्मित्रस्य वरुणस्य । मित्रवरुणग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणामन्येषां प्राणिनाम् । अभिचक्षे अभिदर्शनाय । सूर्य आत्मनो रूपं कृणुते करोति । द्योरुपस्थे दिवः समीपे । द्युलोकस्य पूर्वस्मिन् प्रान्त इत्यर्थः । अनन्तमन्यत् अन्यत्तु मध्येऽह्नः अनन्तमत्यन्तमहत् । रुशत् अत्यन्तदीप्तमस्य सूर्यस्य पाजः । बलनामैतत् सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम् । बलवत् । अत्यन्ततीव्रत्वात् दुरभिभवमित्यर्थः । कृष्णमन्यदपि तमोलक्षणमस्य स्वरूपम् । हरितोऽश्वाः । संभरन्ति मेरुमुत्तरेण सूर्यं नयन्तः प्रकल्पयन्ति । मेरुणा हि व्यवधीयमानः सूर्यस्तमः करोति । अतस्तस्यैव देशान्तरस्थस्य तद्रूपमिति व्यपदिश्यते । मेरुणा च व्यवधानं सूर्यस्याश्वाः कुर्वन्ति । अत एतदुच्यते । कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्तीति ॥ ५

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६

सौर्यत्वादस्या ऋचः देवा इह रश्मय उच्यन्ते नान्ये । अद्य हे देवाः सूर्यस्य रश्मय उदिताः । सूर्योदयवेलायामंहसः पापादधर्माख्यात् निःपिपृत । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् । निश्चयेन पालयतास्मान् । न च केवलादंहसः । किं तर्हि । निरवद्यात् । अवद्यं गर्हितमुच्यते । अन्यस्मादपि गर्ह्यात् निश्चयेनैवास्मान् पालयत । तन्नो मित्र इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ६

---

नास॑त्याभ्यां ब॒र्हिरि॑व॒ प्र वृ॑ञ्जे॒ स्तोमाँ॑ इयर्म्य॒भ्रिये॑व॒ वातः॑ ।
याव॒र्भ॑गाय विम॒दाय॑ जा॒यां से॑ना॒जुवा॑ न्यू॒हतू॒ रथे॑न ॥ १

कक्षीवान् दैर्घतमसो नासत्याभ्यामिति स्मृतः ।

कक्षीवान्नाम दीर्घतमसः पुत्रः नासत्याभ्यामित्यतः परं ऋषिः स्मृतः । अत्र ऋषिः, अयमापारुच्छेपात् ।

पञ्चाश्विनानि सूक्तानि ।

पञ्चैतानि सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । अश्विनोरेको नासत्यनामा । दस्रन्यमापरः । साहचर्यात्त्वन्यतरनाम्नापि सर्वत्र उभयोरभिधानम् । न वा असत्यौ सत्यावेव नासत्यौ तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी । नासत्ययोरर्थाय । बर्हिरिव प्रवृञ्जे । वृजतिरिह संस्कारार्थः । यथा कश्चिद्वेदिस्तरणार्थं बर्हिः संस्करोति तद्वत्संस्करोमि स्तोमान् । संस्कृत्य इयर्मि । इयर्तिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । गमयामि । उच्चारणेन प्रेरयामीत्यर्थः । कथम् । अभ्रियेव वातः । समुद्राभ्राद्घः (पा. ४. ४ ११८.) इत्येवमयं समूहे घप्रत्ययः । द्वितीयाब्रहुवचनस्य चाकारः । अभ्रसमूहानिव वातः । यौ किं कृतवन्तौ । उच्यते । यौ अर्भगाय विमदाय । अर्भकमित्यल्पनाम । तस्य पर्यायोऽर्भशब्दः । कै गै शब्दे । अत्रयर्थं यः अल्पं

अग्निमीळे भुजां यविष्ठम् । ऋ वे. १०. २०. २.

इति सूक्तद्वयमात्रमगायत् अल्पाया वा भार्याया गन्ता सोऽर्भगः । तस्यार्भगस्य विमदस्य ऋषेरर्थाय । तस्यैव भार्याम् । सेनाजुवा सेनया सह गन्त्रा । स्वसेनापरिवृतेनेत्यर्थः । न्यूहतुः तद्गृहं प्रति न्यूढवन्तौ स्वेन रथेन । एतत् कुत्सेनाप्युक्तम् ।

याभिः पत्नीः । ऋ. वे. १ ११२. १९.

इति । इतिहासश्चास्यास्माभिः तत्रैव कथितः । सर्वत्र चात्र यत् कुत्सेन कथितं तस्येतिहासं तत एवावगन्तव्यम् ॥ १

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।
तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २

अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे (ए. ब्रा. ४. ७. १.) इत्याद्यैतरयब्राह्मणाधीतमिहाप्याख्यानमनुसन्धेयम् । प्रजापतिः सवितुः दुहितरं सूर्यां सोमाय राज्ञे प्रायच्छत् । ये त्वन्ये देवास्तां वरयितुमागच्छन् तेभ्यो विवाहादनन्तरमृक्सहस्रमददात् । यदेतदाश्विनं नाम तस्मिन्देवा विवादमकुर्वन् । ममेदमस्तु ममेदमस्त्विति । तेऽब्रुवन् । आजिं धावाम । यो नो जेष्यति तस्येदं भविष्यतीति । तेऽग्नेर्गृहपतेरुपर्यादित्यं काष्ठां कृत्वाभिधावन् । काष्ठा आज्यन्त उच्यते । अश्वतरीरथेनाग्निराजिमधावत् । गोभिररुणैरुषाः । हरिरथेनेन्द्रः । गर्दभरथेनाश्विनौ । तत्राश्विनौ अजयतामिति । तदेतदिहोच्यते वीळुपत्मभिरित्यादिना । वीळु दृढं पत्म पतनं येषाम् । सन्ततमपि गच्छतां येषां गतिर्न हीयत इत्यर्थः । ते वीळुपत्मानोऽश्विनोः स्वभूताः रासभाः । तैर्वीळुपत्मभिः । आशुहेमभिर्वा । हि गतौ । वाशब्दश्चात्र चार्थे । शीघ्रगामिभिश्च । देवानां वा जूतिभिः । अत्रापि वाशब्दश्चार्थ एव । जूतिभिरिति जवतेर्गत्यर्थस्य करणे क्तिन्प्रत्ययः । देवानां च गमनैः । देवानामेव योग्या नान्यस्येत्यर्थः । तैः शाशदाना । शदिर्गत्यर्थः । ताच्छील्ये चात्र शानच् । षष्ठीद्विवचनस्य चाकारः । गमनशीलयोर्द्वयोः स्वभूतः रासभः गर्दभः रथे नियुक्तस्सन् हे नासत्यौ । तत्सहस्रम् । तच्छब्दश्रुतेरुक्तेतिहासार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यत्सूर्याविवाहानन्तरं प्रजापतिर्देवेभ्यः अददात् तत्सहस्रमृचाम् । आजा । अश्वादेर्धावनभूमिराजिरुच्यते । तस्याम् । यमस्य । नमतां यमनाद्यम आदित्य इहोच्यते । तस्य सम्बन्धिन्याम् । कः पुनरादित्यस्याजिसम्बन्धः । उच्यते । आदित्यस्तस्या अन्तः आसीत् । तथाहि ब्राह्मणम् । तेऽग्नेर्गृहपतेरुपर्यादित्यं काष्ठामकुर्वत (ऐ. ब्रा. ४. ७. ४) इति । प्रधने संग्रामे । अग्न्यादिभिः सह संस्पर्धायामित्यर्थः । जिगाय जितवान् ॥ २

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३

तुग्र इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धात पितृशब्देनेदं पुत्रस्याभिधानम । द्वितीयार्थे च प्रथमा । हेति पदपूरणम् । तुग्रपुत्रं भुज्युं नाम राजानं हे अश्विनौ उदमेघे । मिह सेचने । उदकेन सिञ्चति सिच्यते वेति उदमेघः समुद्रः । तत्र । रयिं न कश्चित् ममृवान् यथा धनं कश्चित् म्रियमाणो जहाति एवमवाहाः । अवेत्येष परीत्येतस्य

स्थाने । ओहाङ् त्यागे । प्रथमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनमेतत् । विप्रन्नावं सन्तं परित्यक्तवन्तः । के । सखायः । कुत एतत् ।

उत त्यं भुज्युमश्विना । ऋ. वे. ७. ६८. ७.

इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तं युवामूहथुः तटं प्रापितवन्तौ । उत्तारितवन्तावित्यर्थः । केन । उच्यते । नौभिः । कीदृशीभिः । उच्यते । आत्मन्वतीभिः । आत्मसंयुक्ताभिः । स्वयमेवेत्यर्थः । अन्तरिक्षप्रुद्भिः । प्रवत इति गतिकर्मा । अन्तरिक्षगामिनीभिः । उदकमसंस्पृशन्तीभिरिव गच्छन्तीभिरित्यर्थः । अपोदकाभिः व्यपगतोदकाभिः । मनागप्युदकेनाभिद्यमानाभिरित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् ।

भुज्युं याभिः । ऋ. वे. १. ११२. ६, २०.

इति ॥ ३

न च केवलाभिर्नौभिः । किं तर्हि ।

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः ।
समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः षळश्वैः ॥ ४

क्षपेति रात्रिनाम । तिस्रो रात्रीः त्रीणि चाहानि सातत्येनातिव्रजद्भिः सुष्ठु गच्छद्भिः हे नासत्यौ । भुज्युमूहथुः पतङ्गैः । पतङ्गा इत्यश्वनाम । अश्वैः । क्व प्रदेशे । उच्यते । समुद्रस्यैकदेशभूते धन्वन् धन्वनि निरुदके प्रदेशे । आर्द्रस्य पारे । सोदकः प्रदेशः आर्द्रः । तस्य पारे अन्ते । समुद्रस्य मध्ये या उदकेन परिक्षिप्ता:....... तास्वित्यर्थः । न च केवलैरश्वैः । किं तर्हि । त्रिभिः रथैः रथैश्च त्रिभिः । द्वाभ्यामात्मनोः यानाभ्यां एकेन भुज्योः । कीदृशैः । शतपद्भिः शतपादैः । शतशब्दश्चात्र बहुनाम सामर्थ्याच्चात्राद्ये बहुत्वे वर्तते । पादशब्दोऽपि चक्रपादवचनः । त्रिचक्रपादैरित्यर्थः । कुत एतत् ।

क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य । ऋ. वे. १. ३४. ९.

इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेष्वश्विनोः रथस्य त्रिचक्रत्वदर्शनात् । षळश्वैः षड्भिरश्वैः युक्तैः ॥ ४

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।
यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५

आरभ्यतेऽस्मिन्निति आरंभणमालम्बनमुच्यते । निरालम्बने । तत् अवीरयेथां वीरकर्म कृतवन्तौ स्थः । न चानारंभणे एव केवले । किं तर्हि । अनास्थाने । यस्मि-

ईषदपि स्थातुं न शक्यते स अनास्थानः । न चानास्थान एव केवले । किं तर्हि । अग्रभणे । ग्रहीतुमपि यस्मिन्न शक्यते सोऽग्रभणः लताशाखादिरहितः । तत्र । क । उच्यते । समुद्रे । कतमत् । उच्यते । यत् हे अश्विनौ ऊहथुः । भुज्युमस्तं क्षिप्तम् । विपन्ननावं सन्तं सखिभिस्त्यक्तमित्यर्थः । शतारित्राम् । अर्यतेऽनेनेत्यरित्रं नावो गमनसाधनं यद्वकल्पकः इत्यपभ्रंशेन नाविका आहुः । तच्छतेन युक्तां युष्मदीयाम्नावमातस्थिवांसं आस्थितवन्तम् ॥ ५

यमश्विना दुदथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६

अत्रेतिहासमाचक्षते । अघाश्वो नाम राजा युयुत्सुरासक्तोऽश्वं अश्विनौ ययाचे सततं चाविनाशम् । तस्मै अश्विनौ बलवन्तमत्यन्तवेगिनं जयकरं सर्वत्राप्रतिहतगमनमश्वं सततं चाविनाशं ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते । यं हे अश्विनौ ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय । शश्वदिति नित्यपर्यायः । इच्छब्दः पदपूरणः चार्थे वा । नित्यं च स्वस्ति अविनाशम् । तद्वां युवयोः दात्रं दानम् । महि महत् । कीर्तेन्यं कीर्तनार्हम् अभूत् । किं कारणमभूत् । यस्मात् पैद्वः । अश्वनामैतत् । अश्वः । वाजी बलवान् । सदमिद्धव्यः सदैव च संग्रामेष्वाह्वातव्यः । अथवा सदमित्येतत् वाजीत्येतेन संबध्यते । वाजशब्दश्च वेगवचनः । वेगवान् सदैव ह्वव्यश्च संग्रामेष्विति । अर्यः ईश्वरश्च । क । सामर्थ्यात् गमने । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ६

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७

युवा हे नरा मनुष्याकारौ । स्तुवते पज्रियाय । पाज इत्यन्ननाम । तेन हविर्लक्षणेन तद्वान् पज्रः । रो मत्वर्थीयः पृषोदरादित्वात् साधुः । आकारस्य च ह्रस्वत्वम् । पज्र एव पज्रियः । स्वार्थिकस्तद्धितः छान्दसत्वात् । हविर्लक्षणेनान्नेनान्नवते । स्तुवते यजते चेत्यर्थः । अथवा पज्रा अंगिरस उच्यन्ते । तेषामपत्यभूतः पज्रियः । पौराणिका हि कक्षीवन्तमाङ्गिरसं स्मरन्ति । एवं ह्याहुः

उशिजो बृबदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमास्तथा ।
कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्यङ्गिरसां वराः ॥

इति । एवमङ्गिरसामपत्यं त्र्यर्षिशस्तमः कक्षीवान् । तस्मै कक्षीवते मह्यमेवेत्यर्थः । अरदतम् । रद विलेखनेऽन्यत्र । इह तु संप्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । दत्तवन्तौ स्थः । पुरन्धिं बह्वर्थविषयां प्रज्ञाम् । अथवा रदतिः विलेखनार्थ एव । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । कक्षीवतो बह्वर्थविषयां प्रज्ञां विलिखितवन्तौ जडां सतीं तीक्ष्णीकृतवन्तौ । अतीतानागतवर्तमानसमर्थां सर्वार्थग्रहणसमर्थां च कक्षीवतः प्रज्ञां कृतवन्तौ स्थः इत्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिस्त्रिमन्तुः । ऋ. वे. १. ११२. ४.

इति । किंच कारोतरादित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । अश्विनौ यदृच्छया पर्यटन्तौ पिबन्मत्तं बालसमूहं ददर्श । स तौ सुरां ययाचे । तस्मै अश्विनौ देवतामाहाभाग्यात् अश्वशफादुद्रिच्य घटशतं सुराया ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते कारोतरादित्यादिना । कारोतर इति कूपनाम । तत्सादृश्यादिहाश्वशफे प्रयुज्यते । वर्तुलत्वादिना सादृश्येन कूपसदृशाच्छफात् । अश्वस्य खुरः शफः उच्यते । पञ्चमीनिर्देशाच्चात्र योग्यक्रियापदाध्याहारः । अश्वस्य शफादुद्रिच्य । कीदृशस्य । वृष्णः वर्षितुः । प्रजननसमर्थस्येत्यर्थः । शतं कुंभान् । कुंभो घट उच्यते । घटशतमसिञ्चतं क्षारितवन्तौ । मत्तबालकेभ्यो दत्तवन्तौ इत्यर्थः । कस्य घटशतम् । उच्यते । सुरायाः । परस्तात् पुनरपि वक्ष्यति

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय । ऋ. वे. १. ११७. ६.

इति ॥ ७

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८

हिममित्युदकनाम । वृष्टिलक्षणेनोदकेन । यत्रासुरैरत्रिः प्रक्षिप्तः तमग्निं घ्रंसम् । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्यायं क्रियाशब्दः । नत्वहर्नाम । अत्यन्तदीप्तम् । अवारयेथां निशमितवन्तौ स्थः । किंच पितुमतीमूर्जम् । पितुरित्यन्ननाम । ऊर्क्शब्दोऽत्र ऊर्ज बलप्राणनयोरित्यस्य बलवचनः । अन्नसहितमसुरप्रतिबन्धसमर्थं बलमस्मै । उत्तरार्धर्चस्थस्यात्रेरयमन्वादेशः । अस्मै अत्रये । अधत्तं दत्तवन्तौ स्थः । किंच ऋबीसे अग्निकूटे अत्रिमृषिं हे अश्विनौ अवनीतं अधोनीतम् । असुरैः प्रक्षिप्तमित्यर्थः । उन्निन्यथुः ऊर्ध्वं नीतवन्तौ युवामित्यर्थः । सर्वगणं सर्वेणेन्द्रियगणेनोपेतम् । अविकलाङ्गमित्यर्थः । स्वस्ति अन्तर्णीतमत्वर्थोऽत्र स्वस्तिशब्दः । स्वस्तिमन्तं अविनष्टम् । जीवन्तमित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

तप्तं घर्मम् । ऋ. वे. १. ११२. ७.

इति ॥ ८

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९

अत्रेतिहासमाचक्षते । गोतमस्तृषितोऽश्विनावुदकं ययाचे । तस्मै अश्विनौ कूपं हस्ताभ्यां प्रेर्य प्रेर्य एतत्सकाशं नीत्वाधोमुखं च कृत्वा तेनोदकं ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते । परावतं नासत्यानुदेथामिति । अवत इति कूपनाम । कूपं हे नासत्यौ परा अनुदेथाम् । नुद प्रेरणे । पराङ्मुखं गोतमं प्रति प्रेरितवन्तौ स्थः । नीतं च सन्तं उच्चाबुध्नं चक्रथुः जिह्मबारम् । जिह्मशब्दोऽत्राधोभाववचनः न कुटिलवचनः । उपरि बुध्नमधोमुखं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अधोमुखाच्च तस्मात् क्षरन् स्रुतवत्य आपः । पायनाय पानार्थम् । कथम् । न राये सहस्राय । नशब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यादुपमार्थीयो द्रष्टव्यः । राये सहस्रायेति प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने चतुर्थी । धनानीव सहस्रसंख्यानि । यथा कूपकलशादधोमुखात् सहस्रसंख्याका रूपकाः क्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । कस्य पानाय । तृष्यते गोतमस्य । तृष्यते इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तृषा बाध्यमानस्य गोतमस्य पानायेति ॥ ९

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ १०

अत्र शतपथे (श. ब्रा. ४. १. ५) अधीतमितिहासमाचक्षते । शार्यातो नाम राजा संक्रीडद्भिः कृतापराधाय कुपिताय जीर्णाय च्यवनाय प्रत्यापत्त्यर्थं सुकन्यां नाम कन्यकां दुहितरं ददौ । तां तत्रासीनां दृष्ट्वाश्विनौ पुनःपुनरूचतुः । किं किं जीर्णीकृतरूपं कामयसे । आवां संभजेति । सा तौ प्रत्युवाच । यस्मै मां पिता अदात् नाहं तं जीवन्तं हास्यामीति । तदृषिर्ज्ञात्वा सुकन्यामुवाच । यदि त्वामेतौ पुनरेवं ब्रूयातां ततस्त्वमेनौ प्रतिब्रूयाः । असर्वौ वसुसमृद्धौ सन्तौ पतिं मे निन्दथ इति । तौ यदि त्वां प्रति ब्रूयाताम् केनासर्वौ वसुसमृद्धौ चेति तत एनौ प्रतिब्रूयाः पतिं मे पुनर्युवानं कुरुतम् । अथ वां वक्ष्यामीति । सा तौ तथोवाच । तामश्विनौ प्रत्यूचतुः । एतं ह्रदमवतरतु अतो यत् कामयते तेन वयसा युक्त उत्तरिष्यतीति । स ऋषिस्तं ह्रदमवतीर्योत्ततार युवा भूत्वेति । तदेतदिहोच्यते जुजुरुषो नासत्येत्यादिना । उतशब्दोऽप्यर्थे । अपि पूर्वोक्तानि कर्माणि चक्रथुः । अपीदमन्यत् । किं तत् । उच्यते जुजुरुषः जीर्णान्

वृद्धीभूतान् हे नासत्यौ । वव्रिं रूपं जरालक्षणम् । प्रामुञ्चतं प्रमोचितवन्तौ । अपनीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । किमिव । उच्यते । द्रापिमिव कवचमिव योद्धुः शरीरात् । कुतोऽपनीतवन्तौ । च्यवनात् च्यवननाम्न ऋषेः । अपनीय च जरां प्रतिरत । प्रपूर्वस्तिरतिर्वृध्यर्थः । प्रवर्धितवन्तौ स्थः । जहितस्य । ओहाङ् त्यागे । त्यक्तस्यायुषः । क्षणप्रायायुष इत्यर्थः । प्रवर्धितवन्तौ आयुः जीवितलक्षणं ह दस्रा । आदित् अथेनं पतिं भर्तारम् । अकृणुतं कृतवन्तौ स्थः । कनीनां कन्यकानां सुकन्याप्रभृतीनाम् ॥ १०

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।
यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्हमुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥ ११

तत् कर्म वां युवयोः । हे नरा मनुष्याकारौ । शंस्यं स्तुत्यं राध्यं चाराधनीयं च । अभिष्टिरिच्छा प्रार्थना । तद्वच्च । प्रार्थनीयं चेत्यर्थः । हे नासत्या वरूथं वरणीयम् । संभजनीयं चेत्यर्थः । कतमत् । उच्यते । यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्हम् । यथा कौचिद्विद्वांसौ पुरुषौ निधिं अपगूढं आच्छादितं उत्खनेतां एवं दर्शतात् अत्यन्तागाधत्वात् दर्शनीयकूपादुदूपथुः उत्खातवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः । वन्दनाय । द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा । वन्दनमृषिम् । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् ।

याभी रेभन्निवृतम् । ऋ. वे. १. ११२. ५.

इति ॥ ११

तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२

तत् वां युवयोः हे नरौ सनये अभिप्रेतलाभाय । दंसः कर्म । उग्रमप्रसह्यम् । आविष्कृणोमि प्राकाशीकरोमि । तन्यतुर्न स्तनयित्नुशब्द इव वृष्टिम् । कतमत् । उच्यते । दध्यङ् ह यदित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । आथर्वणाय दधीचे मध्वाख्यं परं ब्रह्म इन्द्र उवाच । प्रोच्य च यदि वक्ष्यसि शिरस्ते पतिष्यतीति । तमश्विनौ मध्वर्थिनावागत्य ऊचतुः । प्रब्रूहि नौ परं ब्रह्मेति । स तौ प्रत्युवाच । शिरः पतनभयान्न ब्रवीमीति । तौ तं प्रत्यूचतुः । अन्यत्ते आवां शिर आदध्वहे । तेन प्रब्रूहि । स तथेति प्रपेदे । तस्याश्विनौ शिरश्छित्त्वा अश्वशिर आदधाते । तेनासौ तावध्यापयांचकारेति । तदेतदिहोच्यते दध्यङ् ह यदित्यादिना । दध्यङ् नाम ऋषिः । हशब्दः पदपूरणः । यत् मध्वाख्यं ब्रह्म आथर्वणः अथर्वपुत्रः । वां युवाभ्याम् । आहितेन

अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा । प्रोवाच । यदीमिति निपातौ पदपूरणौ । अथवा द्वितीय-च्छब्दश्रुतेः प्रोवाचेत्याख्यातं भेदेन योजयितव्यम् । यदिन्द्रेण निषिद्धोऽपि सन् युष्मद्गौरवात् दध्यङ् ह प्रोवाच यच्चाश्वस्य शीर्ष्णा प्रोवाच न स्वेन तदुभयमपि उग्रं कर्म आविष्कृणोमि ॥ १२

अजो॑हवीन्नासत्या क॒रा वां॑ म॒हे याम॑न्पुरुभुजा॒ पुरं॑धिः ।
श्रु॒तं तच्छा॒सुरि॑व वध्रिम॒त्या हिर॑ण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३

अत्रेतिहासमाचक्षते । वध्रिमती नाम योध्री संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ता अश्विनौ तुष्टाव । तस्याः अश्विनौ हिरण्मयं हस्तं ददतुरिति । तदिहोच्यते । अजोहवीत् आहूतवती । हे नासत्यौ करा । पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छिन्नकरा शत्रुभिश्छिन्नहस्ता । अथवा स्तुतीनां कर्त्री करा । वां युवां महे महति । यामन् । यान्ति योद्धारो यस्मिन् स यामः संग्राम इहाभिप्रेतः । तत्र । हे पुरुभुजा बहूनां हविषामभ्यवहर्तारौ पालयितारौ वा आर्तानाम् । पुरन्धिः बहुप्रज्ञा । श्रुतं युवामपि श्रुतवन्तौ । तदाह्वानम् । शासुरिव शासितुरिव पितुराचार्यस्य वा । महतादरेणेत्यर्थः । कस्याह्वानम् । उच्यते । वध्रिमत्याः । श्रुत्वा च हिरण्यहस्तम् । हिरण्यशब्देनात्र तद्विकार उच्यते । हिरण्मयौ हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो बाहुः । तम् । हे अश्विनौ अदत्तं दत्तवन्तौ स्थः ॥ १३

आ॒स्नो वृक॑स्य॒ वर्ति॑काम॒भीके॑ यु॒वं न॑रा नासत्यामुमुक्तम् ।
उ॒तो क॒विं पु॑रुभुजा यु॒वं ह॒ कृप॑माणमकृणुतं वि॒चक्षे॑ ॥ १४

आस्नः आस्यात् वृकस्य वर्तिकां नाम चटकाम् । अभीके । संग्रामनामैतत् । वृकेण सहास्याः संग्रामे । वृकेण ग्रस्यमानां सतीमित्यर्थः । युवं हे नरा नासत्या अमुमुक्तं मोचितवन्तौ । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिर्वर्तिकाम् । ऋ. वे १ ११२ ८.

इति । किंच उतो कविमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । कण्व ऋषिरन्धोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ चक्षुर्ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते । उतो अपि च । कविं मेधाविनं कण्वम् । हे पुरुभुजा युवम् । हशब्दः पदपूरणः । कृपमाणम् । कृपा कृपण्यतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात् कृपण्युरिति स्तोतृनामसु च पाठात् कृपिः स्तुत्यर्थः इति गम्यते । स्तुवन्तम् । अकृणुतं कृतवन्तौ । विचक्षे विविधाय दर्शनाय । अन्धं सन्तं चक्षुःप्रदानेन दर्शनसमर्थं कृतवन्तावित्यर्थः । तदेतत् मन्त्रान्तरेऽपि कक्षीवान् वक्ष्यति

युवं कण्वायापरिप्ताय । ऋ. वे. १. ११८ ७.

इति । कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिः कण्वं प्र सिषासन्तम् । ऋ. वे. १. ११२. ५.

इति ॥ १४

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५

चरति गच्छति येन तच्चरित्रं जंघा इहाभिप्रेता । हिशब्दश्च पदपूरणः । गमनसाधनं जंघालक्षणम् । वेरिव पक्षिण इव पर्णं पिञ्छम् । अच्छेदि शत्रुभिः विश्पलायाः छिन्नमासीत् । आजा आजौ संग्रामे । खेलस्य खेलनाम्नो राज्ञः । परितक्म्यायां सेनायां वर्तमानायाम् । तत्र युवामेव सद्यः तस्यामेव वेलायां जङ्घामन्याम् । आयसीं लोहमयीम् । विश्पलायै विश्पलानाम्न्यै स्त्रियै । धने हिते । निमित्ते एषा सप्तमी । प्रयोजनस्य निमित्तत्वेन विवक्षा । धनाय हिताय । सर्तवे गन्तुम् । हितं धनं प्राप्तुं योऽनया प्रक्रान्तः संग्रामः तस्य गमनस्य व्याघातार्थमित्यर्थः । प्रत्यधत्तं प्रतिनिहितवन्तौ स्थः । कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १५

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥ १६

ऋज्राश्वं तं पितान्धं इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यं युवयोः स्वभूता कशा वृकी भूत्वोपतस्थे तम् । शतं मेषान् । एकं चेति वाक्यशेषः । कुत एतत् ।

ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान् । ऋ. वे. १. ११७. १८.

इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वृक्ये वृक्या आहारार्थम् । चक्षदानम् । क्षदिरत्र विशसनार्थः । विशसन्तं ऋज्राश्वं नाम राजपुत्रं पिता शापेनान्धं चकार । तस्मै अक्षणी हे नासत्यौ विचक्षे विविधं दर्शनाय । आधत्तम् । हे दस्रा भिषजौ वैद्यभूतौ । अनर्वन् । अर्तेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । अन्यं प्रत्याश्रिततया यो न गतः सोऽनर्वा । व्यत्ययेन चात्रैकवचनम् । अनर्वणि अनन्याश्रिते स्वायत्ते । पित्रा शापेनापनेतुमशक्ये इत्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिः शचीभिर्वृषणा । ऋ. वे. १. ११२. ८.

इति ॥ १६

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ॥
विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७

अत्रेतिहासमाचक्षते । सूर्यस्य दुहितरं देवा वरयामासुः । त ऊचुः । आजिं धावामः । यो नो जेष्यति तस्येयं भविष्यति । तमश्विनौ जिग्यतुः । सा जिताश्विनोः रथमारुरोहेति । तदेतदिहोच्यते । वां रथं दुहिता सूर्यस्य । कार्ष्मेव । क्रियते तदिति कार्ष्म शुभाशुभलक्षणं कर्म । तद्यथा कर्तारमातिष्ठति एवमातिष्ठदास्थितवती । आरूढेत्यर्थः । अर्वता अश्वनाम सामर्थ्यादिहान्तर्णीतमत्वर्थम् । अश्ववता रथेन जयन्ती । व्यत्ययेनायं भूतकाले कर्मणि च शतृप्रत्ययः । जिता सती । तां चारोहन्तीं विश्वे सर्वे देवाः । अन्वमन्यन्त अनुमोदितवन्तः । हृद्भिः हृदयैः । तस्यां च भार्यायां सत्यां श्रिया लक्ष्म्या हे नासत्या समु सचेथे । उकारोऽत्र पदपूरणः । शप् च कर्मणि व्यत्ययेन । सम्यक् सेव्येथे । युवां श्रीमन्तौ जातौ स्थः इत्यर्थः ॥ १७

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।
रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८

यत् यदा अयातं गतवन्तौ स्थः । दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । शंबरवधे दिवोदासस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

दिवोदासं शंबरहत्ये । ऋ वे. १. ११२. १४.

इति । वर्तिः वर्तन्या मार्गेण । भरद्वाजाय भरद्वाजस्यार्थाय । भरद्वाजाय धनकामाय स्तुवते धनं दातुमित्यर्थः । हे अश्विनौ । यदेति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तत् हयन्ता । गतिकर्मायम् । गच्छन्तौ युवाम् । रेवत् धनसंयुक्तम् । उवाह ऊढवान् । यद्दिवोदासीयेभ्यो योद्धृभ्यः भरद्वाजाय च दास्यते धनं तेन सह युवामूढवानित्यर्थः । सचनः सेव्यः । वां युवयोः स्वभूतः रथः । तदैव च वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता । वृषभो बलीवर्दः । शिंशुमारो नाम उदकचरो ग्राहविशेषः । तौ तस्मिन् रथे युवाभ्यां नियुक्तावास्ताम् ॥ १८

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।
आ जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥ १९

अत्रेतिहासमाचक्षते । जह्नोर्भार्या धनादिकामा सोमेनायजत् । तस्यै अश्विनावागत्य धनादीनि ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते रयिमित्यादिना । रयिं धनम् ।

सुक्षत्रम् । क्षत्रमित्यपठितमपि बलनाम । सुबलम् । शोभनेनासुरादिदुष्टजननिरास-पटुना बलेन सहितमित्यर्थः । शोभनैश्चापत्यैः सहितम् । आयुरन्नं च । अथवा जीवितं च । सुवीर्यं शोभनं च वीर्यम् । हे नासत्यौ आवहन्ता प्रापयन्तौ । ददताविबर्थः । जह्नुशब्दस्यायं मनोरौ वा (पा. ४. १. ३८) इत्यौकारः । स्त्रीप्रत्ययश्छान्दसत्वात् । जह्नोर्भार्या जह्नावी । अथवा जह्नोरपत्यं जाह्नवी । तस्य प्रजा जाह्नवी सती जह्नावी-त्युच्यते । प्रथमद्वितीययोरक्षरयोः स्वरव्यत्ययश्छान्दसत्वात् । जह्नोः प्रजां तां बलका-श्वकुशिकगाधिविश्वामित्रप्रभृतिकामित्यर्थः । समनसा समानेन चित्तेन । तुल्यचित्तौ सन्तावित्यर्थः । वाजैरन्नैः हविराख्यैर्निमित्तभूतैः । त्रिः एकस्यैवाह्नः प्रातस्सवने माध्यंदिने सवने तृतीयसवने च । भागम् । सोमस्य सामर्थ्यात् । दधतीं युवाभ्यां ददतीं उपायातमुपागतवन्तौ युवाम् ॥ १९

परि॑ वि॒ष्टं जा॑हु॒षं वि॒श्वतः॑ सीं सु॒गेभि॒र्नक्त॑मूहथू॒ रजो॑भिः ।
वि॒भि॒न्दुना॑ नासत्या॒ रथे॑न॒ वि पर्व॑ताँ अजर॒यू अ॑यातम् ॥ २०

अत्रेतिहासमाचक्षते । जाहुषो नाम ऋषिः वृद्धो वृद्धया भार्यया वृद्धैश्च पुत्रपौ-त्रादिभिः परिवृतः देवानियाज । तं दृष्ट्वा असुराः तुङ्गैः पर्वतैः परिक्षिप्ते मरुदेशे प्रचिक्षिपुः । स ततो प्रवृद्धत्वात् स्वयं निर्गन्तुमशक्नुवन् अश्विनौ महाकारुणिकौ तुष्टाव । तमश्विनावागत्य एकयैव रात्र्या अश्वेन रथेन तान् पर्वतानतिक्रामयांच-क्रतुरिति । तदेतदिह्रोच्यते परिविष्टमित्यादिना । परिशब्दोऽत्र विश्वत इत्येतेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् धात्वर्थानुवादी । विषिर्व्याप्त्यर्थः । व्याप्तं जरया । जाहुषं नाम-र्षिं विश्वतः सर्वतः स्वतः पुत्रतो दारतश्च । सपुत्रदारं वृद्धमित्यर्थः । सीमिति पद-पूरणः । सुगेभिः सुगमनैरश्वैः । नक्तं रात्रौ ऊहथुः ऊढवन्तौ युवाम् । रजोभिः । रजश्शब्दोऽत्र तेजोवचनः अन्तर्णीतमत्वर्थश्च । तेजस्विभिः । शीघ्रगामिभिरित्यर्थः । विभिन्दुना पर्वतभेदनसमर्थेन हे नासत्या रथेन तुंगानपि पर्वतान् हे अजरयू । युशब्दोऽत्र तद्वदर्थे ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुः । ऋ. वे. १. ५१. १४.

इति यथा । अजरावन्तौ । जरारहिताविबर्थः । व्ययातम् । यातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । विगमितवन्तौ युवाम् । अतिक्रामितवन्ताविबर्थः ॥ २०

एक॑स्या॒ वस्तो॑रावतं॒ रणा॑य॒ वश॑मश्विना स॒नये॑ स॒हस्रा॑ ।
निर॑हतं दु॒च्छुना॒ इन्द्र॑वन्ता पृथु॒श्रव॑सो वृषणा॒वरा॑तीः ॥ २१

व्यत्ययेनात्र स्त्रीलिंगता सप्तम्यर्थे च षष्ठी । एकस्मिन् वस्तोः अह्नि । यस्मिन्नेवाहूतौ स्थः तस्मिन्नेवाह्नीत्यर्थः । आवतम् । अवतिर्गत्यर्थः । गतवन्तौ युवाम् । रणाय संग्रामार्थम् । संग्रामेऽस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । वशं नाम राजानं प्रति हे अश्विना । सनये लाभाय । सहस्रा । षष्ठीबहुवचनस्यायमाकारः । सहस्रसंख्याकानां धनानाम् । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिर्वशम् । ऋ. वे. १. ११२. १०.

इति । किंच निरहतमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । पृथुश्रवो नाम राजा सन्ततैर्बहुभिर्दुर्भिक्षैः पीडयमानोऽश्विनावियाज तुष्टाव च । तस्याश्विनौ तु महत्या वृष्ट्या तान्यपनिन्यतुरिति । तदेतदिहोच्यते निरहतमित्यादिना । निर्हतवन्तौ युवाम् । दुच्छुना दुर्भिक्षा उच्यन्ते । ताः । इन्द्रवन्ता इन्द्रसहितौ सन्तौ । इन्द्रेण सह वृष्टिं प्रदायेत्यर्थः । पृथुश्रवसो राज्ञः हे वृषणौ वर्षितारौ । अरातीः दानवर्जिताः । यासु कश्चित् कस्मैचित् किंचित् अपि दातुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ २१

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२

अत्रेतिहासमाचक्षते । शरो नाम ऋषिः । स मरुदेशे गच्छन् पिपासितः सन् सुदूरतोयं कूपं ददर्श । स ततः पातुमशक्नुवन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ सुलभ्यं चक्रतुरिति । तदेतदिहोच्यते शरस्य चिदित्यादिना । शरस्यापि आर्चत्कस्य ऋचत्कनाम्न ऋषेः पुत्रस्य । अवतात् । अवत इति कूपनाम । सप्तम्यर्थे चात्र पञ्चमी । कूपे । नीचात् । द्वितीयैकवचनस्यायं सुपांसु लुक् ( पा. ७. १. ३९ ) इति लुगादेशः । नीचम् । सुदूरवर्तित्वात् ग्रहीतुमशक्यमित्यर्थः । उच्चा । अयमपि द्वितीयैकवचनस्याकारः । उच्चम् । हस्तग्राह्यमित्यर्थः । आचक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ स्थः । पातवे पानार्थम् । वाः । उदकनामैतत् । उदकम् । शयवे चित् शयवे राज्ञे हे नासत्यौ । शचीभिः स्वाभिरतिशयवतीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । जसुरये । जसि ताडने । ताडयित्रे शत्रूणाम् । ताडिताय वा । गोः प्रसवनिवृत्त्या अधेनुत्वापत्त्या च पीडितायेत्यर्थः । स्तर्यम् । निवृत्तप्रसवा स्तरीरुच्यते । ताम् । पिप्यथुः आप्यायितवन्तौ । धेनुतां कृतवन्तावित्यर्थः । काम् । उच्यते । गाम् । तदेतत् परस्तादपि पुनर्वक्ष्यति

अधेनुं दस्रा । ऋ. वे. १. ११७. २०.

इति । कुत्सेनाप्युक्तम् ।

याभिर्धेनुम् । ऋ. वे. १. ११२. ३

इति । २२

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३

अत्रेतिहासमाचक्षते। विश्वको नाम राजर्षिः । तस्य बालः पुत्रः प्रमादादुपननाश । स्नेहाद्विपत्त्याशंकया तस्य पालनं पुनश्च दर्शनमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव। तस्मै तमानीयाश्विनौ ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते अवस्यत इत्यादिना। अवः पालनम्। तत् कामयमानाय। स्तुवते कृष्णियाय । अपत्येऽयं घप्रत्ययो द्रष्टव्यः। कृष्णनाम्न ऋषेः पुत्राय। ऋजूयते । ऋजु न्याय्यम् । तदिच्छते। साधुवृत्तायेत्यर्थः। हे नासत्यौ शचीभिः स्वाभिः कर्मभिर्वा । पशुं न नष्टमिव दर्शनाय । इवशब्दोऽत्र नेत्यनेन पौनरुक्त्यात् अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः (नि. ७ ३१) इति पदपूरणः। यथा पशुं नष्टं कश्चिदानीय कस्मैचिद्दर्शनाय दद्यात् एवम् । विष्णाप्वं नाम पुत्रं ददथुर्दत्तवन्तौ युवां विश्वकाय ऋषये ॥ २३

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वन्तः ।
विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥ २४

दश रात्रीः। नव च द्यून् दिवसान् । अशिवेन। शिवं सुखम्। ततोऽन्यदशिवं दुःखम् । तत्करत्वादित्रासुरा अशिवा उच्यन्ते। समूहाभिप्रयश्चैकवचनम्। दुःखकरेणासुरसमूहेन। अवनद्धम्। नह बन्धने। बद्धम्। श्नथितं ताडितम्। अप्स्वन्तः अपां मध्ये। विप्रुतं विगतम्। रहितमित्यर्थः। केन।

सं तं रिणीथो विप्रुतम्। ऋ वे. १. ११७. ४.

इति परस्तादर्शनात् कर्मभिः। निश्चेष्टं सन्तम्। मृतकल्पमित्यर्थः। रेभं नाम ऋषिम्। उदनि उदके । प्रवृक्तम्। वृजी वर्जनेऽन्यत्र इह तु सामर्थ्यान्निमज्जने । निमग्नम्। उन्निन्यथुः ऊर्ध्वं नीतवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः। सोममिव स्रुवेण । यथा कश्चित् स्रुवेण सोममुन्नयति तद्वत् । स्रुवेण च सोमस्योन्नयनाविधानात् स्रुवशब्देन कुतश्चित् सादृश्यात् चमसादिसोमपात्रमुच्यते । अथवा कठानामाग्निहोत्रहोमः सोमेन ब्रह्मवर्चसकामस्य विधीयते । तदभिप्रायमेतदुपमानम् । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्।

याभी रेभम्। ऋ. वे. १. ११२. ५.

इति ॥ २४

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।
उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥ २५

वां युवयोः दंसांसि कर्माणि । हे अश्विनौ प्रावोचं प्रोक्तवानहम् । अतो ब्रवीमि । युष्मत्प्रसादेनास्य । बुद्धिस्थस्याभिप्रेतस्य धनादेरयं प्रतिनिर्देशः । यदिदमस्मदभिलषितं धनादि अस्य पतिः स्वामी स्यां भवेयमहम् । सुगवः । शोभना गावो यस्य स सुगवः । छान्दसत्वादकारः समासान्तः । शोभनाभिर्गोभिरुपेतः सन्नित्यर्थः । सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतः । उत अपि च पश्यन् चक्षुषा । अनन्धश्च सन्नित्यर्थः । अश्नुवन् प्राप्नुवंश्च दीर्घमायुः । अस्तमिवेत् । इच्छब्दः पदपूरणः । यथा कश्चित् स्वगृहमनुद्विग्नो गच्छेत् तद्वत् । जरिमाणं जरात्वम् । जराभित्यर्थः जगम्यां गच्छेयम् ॥ २५

—·-·—

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।
बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १

मधुस्वादस्य सोमस्य हे अश्विनौ मदाय मदार्थम् । मधुस्वादं सोमं पीत्वा मदिष्यथ इत्येवमर्थमित्यर्थः । प्रत्नः पुराणः । होता नामर्त्विक् । अथवा कक्षीवान्नामर्षिः । आत्मानमेव परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । आविवासते परिचरति वां युवाम् । किंच बर्हिष्मती वेद्यां स्तीर्णेन बर्हिषा तद्वती । बर्हिषि सादितहविष्केत्यर्थः । रातिः दानं सवनीयपुरोडाशादेः । विश्रिता विविधमाश्रिता । मनसा चिकीर्षितेत्यर्थः । गीः स्तुतिश्च । एतत् ज्ञात्वा इषा अन्नेन सोमाख्येन निमित्तेन । सोमं पातुमित्यर्थः । यातं नासत्या उप उपयातमुपगच्छतं हे नासत्यौ वाजैः अन्नैश्चरुपुरोडाशादिभिः । चरुपुरोडाशादीनि भक्षयितुमित्यर्थः । अथवा इषा वाजैरिति सहयोगलक्षणा तृतीया । अस्मभ्यं यद्देयमन्नं बलानि च तैः सह । तानि गृहीत्वोपगच्छतमित्यर्थः ॥ १

यो वामश्विना मनसो जवीयान्रथः स्वश्वो विश आजिगाति ।
येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥ २

यः वां युवयोः स्वभूतः हे अश्विनौ मनसः सकाशात् । जवीयान् वेगवत्तरो रथः । स्वश्वः शोभनैरश्वैर्युक्तः । विशः मनुष्यान् प्रतिः आजिगाति आगच्छति । येन गच्छथः । सुकृतः पुण्यकृतो यजमानस्य स्वभूतं दुरोणं गृहम् । तेन हे नरा मनु-

ष्याकारौ । वर्तिः वर्तन्या मार्गेणास्मभ्यं अस्मदर्थम् । अस्मान् प्रतीत्यर्थः यातं गच्छतम् ॥ २

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृबीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।
मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३

ऋषिं हे नरौ अंहसः पापाद्दाहकत्वात् । विनाशकत्वादित्यर्थः । पाञ्चजन्यम् । बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यः (वा. ४. ३. ६० ३) इत्येवमयं हितेऽत्र त्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । पञ्चभ्योऽपि जनेभ्यः गन्धर्वाः पितरो देवाः असुरा रक्षांसीत्येतेभ्यः निषादपञ्चमेभ्यो वा चतुर्भ्यो वर्णेभ्यः हितम् । पञ्चानां हि जनानां स्थितिकरी वृष्टिः । तस्या हेतुभूतो यज्ञः । तस्य कर्ता अत्रिरित्येवमस्य हितत्वम् । ऋबीसादग्निकूटात् । अत्रिं नाम । मुञ्चथः मोचितवन्तौ स्थः । उद्धृतवन्तावित्यर्थः । गणेन सह । कस्य ? सामर्थ्यादिन्द्रियाणाम् । अविनष्टसर्वाङ्गमित्यर्थः । मिनन्त । मीङ् हिंसायाम् । दस्योः ।

विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवः । ऋ. वे. १. ५१. ८.

इत्यार्यप्रतियोगित्वदर्शनाद्दस्युशब्दोऽनार्यवचनः । समूहाभिप्रायं चैकवचनम् । येनासावग्निकूटे प्रक्षिप्तः तस्यानार्यस्य असुरसमूहस्य अशिवस्य । मायाः शठप्रज्ञाः । उद्धरणाच्चोर्ध्वमनुपूर्वम् । क्रियाविशेषणमेतत् । आनुपूर्व्येण यथायोग्यमित्यर्थः । हे वृषणा वर्षितारावित्यर्थः । तासु तास्वभिप्रेतफलासु अत्रिं चोदयन्ता उपदेशादिना प्रेरयन्तौ । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् ।

तप्तं घर्मम् । ऋ. वे. १. ११२. ७.

इति ॥ ३

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।
सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्व्या कृतानि ॥ ४

अश्वमिवात्यन्तशोभनं चोरापहृतं वा गूळ्हं संवृतम् । अदृश्यतामापादितमित्यर्थः । हे अश्विनौ दुरेवैः पापकामैरसुरैः । ऋषिं हे नरा वृषणा रेभं नाम । अप्सु अपां मध्ये । तम् । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यो युवामाजुहाव तम् । संरिणीथः । रिणातिर्गतिकर्मा । सम्यग्गतौ स्थः । विप्रुतं विगतम् । रहितमित्यर्थः । दंसोभिः । निश्चेष्टं सन्तम् । मृतकल्पमित्यर्थः । तदेतत् परस्तादप्युक्तम्

दश रात्रीः। ऋ वे. १. ११६. २४.

इत्यादिना। न वां युवयोः जूर्यन्ति जीर्यन्ते । विनश्यन्तीत्यर्थः। पूर्व्या। पूर्वमिति पुराणनाम। पुराणानि। कृतानि कर्माणि॥ ४

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्रा तमसि क्षियन्तम्।
शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय॥ ५

सुषुप्वांसं न सुप्तमिव । कश्चित् निर्ऋतेः पृथिव्या एकदेशभूते। उपस्थे स्थाने। भूम्यामित्यर्थः । सूर्यं न सूर्यमिव । हे दस्रा तमसि क्षियन्तं निवसन्तम्। कदा पुनः सूर्यः तमसि न्युषितवान् यनैवमुच्यते सूर्यमिव तमसि क्षियन्तमिति। उच्यते । यदा वृत्रो महत्तमस्ततान तं च हत्वेन्द्रः सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकारेति। तदेतत् सव्येनोक्तम्

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीः। ऋ. वे. १ ५१ ४

इति। शुभे शोभायै च। रुक्मं न । रुक्मो नामाभरणविशेषः । तमिव कश्चित्। दर्शतं दर्शनीयम । निखातं सन्तमुदूपथुः उत्खातवन्तौ हे अश्विनौ वन्दनाय। द्वितीयार्थे चतुर्थी । वन्दनमृषिम् । यथा भूमौ सुप्तं कंचित् कश्चिद्धस्तेन गृहीत्वा उत्थापयेत् यथा च वृत्रततेन तमसा अवष्टब्धं सूर्यं दिव्यारोहणार्थमिन्द्र उद्धृतवान् यथा चात्मनः शोभनार्थं रुक्मं निखातं सन्तं कश्चिदुद्धरेत् एवं युवां वन्दनं कूपे निपतितं तत उद्धृतवन्तौ इति समस्तार्थः। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

तद्वां नरा शंस्यम्। ऋ वे १. ११६. ११.

इति। कुत्सेनाप्युक्तम्

उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे। ऋ वे. १ ११२ ५.

इति॥ ५

तद्वां नरा शंस्यं पज्रियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन्।
शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भाँ असिञ्चतं मधूनाम्॥ ६

तत् कर्म वां युवयोः। हे नरा शंस्यं स्तुत्यम्। पज्रियेण। पाजोऽन्नं हविर्लक्षणम्। तद्वता। अथवा पज्राः अंगिरसः । तदपत्यभूतेन मया कक्षीवता। हे नासत्या परिज्मन्। सर्वतो गच्छन्ति देवा यत्र स परिज्मा यज्ञः। तस्मिन्। यत् कर्म कतमत्। उच्यते। शफात् खुरादश्वस्य वाजिनः वेगवतो बलवतो वा । जनानामर्थाय। शतं कुंभान् असिञ्चतं क्षारितवन्तौ स्थः मधूनां मधुस्वादूनां सुराणाम्। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

कारोतरात्। ऋ. वे. १. ११६. ७.

इति ॥ ६

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ।
घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥ ७

युवां हे नरा स्तुवते कृष्णियाय कृष्णनाम्नः ऋषेः पुत्राय । विष्णाप्वं नामास्य पुत्रमपनष्टमानीयास्य ददथुः विश्वकाय ऋषये। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् ।

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय। ऋ. वे. १. ११६. २३.

इति। घोषायै चित्। अत्रेतिहासमाचक्षते । घोषा नाम कक्षीवतो दुहिता । सा दुर्भगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितुरेव गृहे जरां जगाम । सा जीर्णा अश्विनौ शोभनं भगं ययाचे। तस्यै अश्विनौ स्वयमेव भगतां जग्मतुरिति। तदेतत् घोषैव वक्ष्यति

अमाजुरश्चित्। ऋ. वे. १०. ३९. ३.

इति। तां सुभगीभूतां पतिर्भेजे। तदेतदिहोच्यते घोषायै चिदित्यादिना। चिच्छ-ब्दोऽत्र चार्थे। घोषायै च। पितृषदे। पिता यत्र सीदति तिष्ठति तत् पितृषदम्। तस्मिन् दुरोणे गृहे। जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै। पतिं हे अश्विनौ अदत्तं सौभाग्यकर-णद्वारेण दत्तवन्तौ स्थः ॥ ७

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।
प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥ ८

युवं युवां श्यावाय कुष्ठितत्वात् श्याववर्णायाग्नेः पुत्रस्य घोरस्य ज्येष्ठपुत्राय। रुशतीं दीप्तां त्वचमदत्तं दत्तवन्तौ स्थः । तं हि युवां विकृत्य छित्वा च जंघयोर्मध्ये शिरसि च पुनश्च सन्धाय हिरण्यत्वचं पुनरुज्जीवयाञ्चक्रथुः । तदेतत् परस्तादपि वक्ष्यति

त्रिधा ह श्यावमश्विना। ऋ. वे. १. ११७. २४.

इति। महः। द्वितीयैकवचनान्तमेतत्। महच्च दत्तम्। किम्।

युवं कण्वायापिरिप्ताय। ऋ. वे. १. ११८. ७.

इति मन्त्रान्तरे दर्शनाच्चक्षुः। कीदृशाय। उच्यते। क्षोणस्य । टुक्षु शब्दने इत्यस्येदं रूपम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । शब्दयित्रे। आह्वात्रे स्तोत्रे वेत्यर्थः। कस्मै। उच्यते। हे

अश्विनौ कण्वाय ऋषये । किंच प्रवाच्यं प्रकर्षेण वक्तव्यं तत् । हे वृषणा कृतं कर्म वां युवयोः । यन्नार्षदाय ऋषये बधिराय श्रवः श्रोत्रं अध्यधत्तम् । अधिशब्दः अधिपरी अनर्थकौ (पा. १. ४ ९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । दत्तवन्तौ स्थः ॥ ८

पुरू वर्पांस्यश्विना दधाना नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।
सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं१ तरुत्रम् ॥ ९

अत्रेतिहासमाचक्षते । पेदुर्नाम राजा । तस्मै परया भक्त्या परितुष्टावश्विनौ महावीर्यं श्वेतमश्वं ददतुरिति । तत्परस्ताद्वक्ष्यति

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतम् । ऋ. वे. १. ११८. ९.

इति । घोषापि वक्ष्यति ।

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वम् । ऋ. वे. १०. ३९. १०.

इति । तदेतदिहोच्यते पुरू वर्पांसीत्यादिना । पुरू बहूनि वर्पांसि रूपाणि । हे अश्विना दधाना धारयन्तौ । आत्मनो देवतामाहात्म्यान्नानारूपतां प्रतिपद्यमानावित्यर्थः । पेदवे राज्ञे । न्यूहथुः नियमेन प्रापितवन्तौ स्थः । दत्तवन्तावित्यर्थः । आशुं शीघ्रं अश्वम् । सहस्रसां संग्रामसहस्राणां तन्निमित्तभूतधनसहस्राणां वा संभक्तारम् । वाजिनं बलवन्तं वेगवन्तं वा । अप्रतीतं अप्रतिगतपूर्वं शत्रुभिः । अहिहनम् । हि गतौ । अगन्ता अनष्टा अहिः । बलावलेपेन अनष्टुरपि शत्रोर्हन्तारं अहिनाम्नो वा असुरस्य । श्रवस्यम् । श्रवः कीर्तिः । तद्वदर्थे क्यच्प्रत्ययः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुः । ऋ. वे. १. ५१. १४.

इति यथा । कीर्तिमन्तम् । तरुत्रम् । तरतिः प्लवनार्थः । प्लवनं च गमनं प्लवतेर्गत्यर्थत्वात् । गन्तारं शत्रून् प्रति ॥ ९

एतानि वां श्रवस्या सुदानू ब्रह्माङ्गूषं सदनं रोदस्योः ।
यद्वां पज्रासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजम् ॥ १०

एतानि वां युवयोः श्रवस्या । श्रव इत्यन्ननाम । स्वार्थे चात्र यच्प्रत्ययः । अन्नानि हविर्लक्षणानि । सुदानू शोभनदातारौ । ब्रह्म च स्तुतिलक्षणं याज्यानुवाक्यादिगतम् । आङ्गूषं स्तोत्रं च शस्त्रलक्षणम् । कीदृशम् । सदनम् । सीदतः यस्मिन् तत् सदनम् । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः उभयोः अपि । द्यावापृथिव्यौ

यच्छ्रोतुं निषीदतः इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा यत् यदा वां युवयोः पज्रासः पाजसान्नेन हविर्लक्षणेन तद्वन्तः ऋत्विजः । अथवा पितृशब्देनेदं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् अपत्यस्याभिधानम् । पज्राणामङ्गिरसामपत्यभूता मत्प्रभृतयः । हे अश्विनौ ह्वन्ते आह्वयन्ति । यदेति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा यातं गच्छतम् । इषा । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अन्नाय च । अस्माकं विदुषे च विज्ञानाय च । अन्नं विज्ञानं चास्मभ्यं दातुमित्यर्थः । वाजमन्नमस्मदीयं हविर्लक्षणम् ॥ १०

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।
अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥ ११

सूनुरित्यपत्यनाम । मथितेऽनेनेति मानः कुंभः । षष्ठीतृतीये च व्यत्यासेन योजयितव्ये । सूनुनास्यापत्यभूतेन कुंभस्य । अगस्त्यो ह्युर्वशीदर्शनात् मित्रावरुणयोः स्कन्नाद्रेतसः कुंभे जातः । एवं ह्याख्यानविद आहुः

बहुधा पतितं रेतः कलशेऽथ जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूतो ऋषिसत्तमः ॥
कुंभे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ॥

इति । वसिष्ठोऽपि तत्पुत्रो वा वक्ष्यति ।

सत्रे ह जातौ । ऋ. वे. ७. ३३. १३.

इति । एवं कुंभस्यापत्यभूतोऽगस्त्यः खेलस्य च पुरोहितः । तेन हे अश्विना गृणाना स्तूयमानौ । वाजं बलमन्नं वा । विप्राय मेधाविने तस्मै । हे भुरणा । भुरण्यतीति गतिकर्मा । गन्तारौ शत्रून् यज्ञान् वा प्रति । रदन्ता । रद विलेखनेऽन्यत्र इह तु संप्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । ददतौ । अगस्त्ये । षष्ठ्यर्थेऽत्र सप्तमी । अगस्त्यस्य स्वभूतेन स्तुतिरूपेण ब्रह्मणा । वावृधाना अत्यर्थं वर्धमानौ । विश्पलां नाम खेलस्य सेनाया योध्द्रीं स्त्रियं शत्रुभिः छिन्नजंघां प्रति । हे नासत्यौ समरिणीतम् । रिणातीति गतिकर्मा । आयसीं जंघां तस्यै दातुं सम्यगगच्छतं युवाम् । पुरस्तादप्युक्तमेतत्

चरित्रं हि वेरिव । ऋ. वे. १ ११६. १५.

इति ॥ ११

कुह यान्ता सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।
हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२

अत्रेतिहासमाचक्षते । अश्विनौ यदृच्छया पर्यटन्तौ श्लक्ष्णोच्चारणां रमणीयामुशनसः स्तुतिं शुश्रुवतुः । तौ भक्त्या परितुष्टावानीय हिरण्यकलशमस्य शयने निचक्रतुरिति । तदेतदिहोच्यते कुहयान्तेत्यादिना । कुह क्वापि यान्ता गच्छन्तौ । अन्यत्रापि क्वापि गच्छन्तावित्यर्थः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । द्वितीयाश्रुतेः श्रुत्वेति वाक्यशेषः । काव्यस्य कविपुत्रस्योशनसः । हे दिवो नपाता । दिवो हि पुत्र आदित्यः । कुत एतत् । ऐतरेयब्राह्मणे प्रजापतिरकामयत । प्रजायेय । भूयान् स्याम् इत्युपक्रम्य अग्निरेव पृथिव्या अजायत । वायुरन्तरिक्षात् । आदित्यो दिवः । (ऐ. ब्रा. ५. ३२ १) इति श्रुतेः । एवं चैतिहासिकाः स्मरन्ति

दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता स ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ।
पुरा विवस्वतः सर्वे तेषां ज्येष्ठः तथापरः ॥

इति । एवं दिवः पुत्रो विवस्वान् । तस्य पुत्रावश्विनौ । एवं हीतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्यात् यमौ मिथुनौ जनयांचकार । सा सवर्णां प्रतिविधायान्यां आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । विवस्वानादित्यः आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते इति । एवमश्विनौ दिवः पौत्रौ । हे वृषणा वर्षितारौ । शयुत्रा शयने । हिरण्यस्येव कलशम् । इवशब्दोऽत्र अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः (नि. ७ ३१) इति पदपूरणः । हिरण्यस्य कलशम् । निखातं सन्तम् । उत् । वपि नास्य सम्बन्धाभावात् योग्यक्रियापदाध्याहारः । उत्खाय ऊपथुः । वपिः प्रकिरणार्थः । विकीर्णवन्तौ स्थः । किं तदानीमेव । न । किं तर्हि । यस्मिन्नेव स्तुतिः श्रुता ततः दशमे हे अश्विनौ अहन् अहनि ॥ १२

युवं च्यवा॑नमश्विना॒ जर॑न्तं॒ पुन॒र्युवा॑नं चक्रथुः॒ शची॑भिः ।
युवो॒ रथं॑ दुहि॒ता सूर्य॑स्य स॒ह श्रि॒या ना॑सत्यावृणीत ॥ १३

युवं युवां च्यवानं नामर्षिम् । हे अश्विनौ जरन्तं जीर्णं सन्तम् । पुनर्युवानं तरुणं चक्रथुः । शचीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । तत्पुरस्तादप्युक्तम्

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिम् । ऋ. वे. १. ११६. १०

इति । किंच युवयोः स्वभूतं रथम् । दुहिता सूर्यस्य आयानामाजौ जिता सती । सह श्रिया लक्ष्म्या । ऐश्वर्यं युवयोर्जनयतीत्यर्थः । हे नासत्यौ अवृणीत संभक्तवती । आरूढेत्यर्थः । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

आ वां रथं दुहिता । ऋ. वे. १. ११६. १७.

इति ॥ १३

युवं तुग्राय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।
युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहथुर्ऋज्रेभिरश्वैः ॥ १४

युवं युवां तुग्राय । पितृशब्दोऽयं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रे प्रयुज्यते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तुग्रपुत्रस्य भुज्योः । पूर्व्येभिः पूर्वैः । एवैः पालनैः कामैर्वा । यस्मात् पूर्वं पालितवन्तौ कामान् वा संपादितवन्तौ तस्मादित्यर्थः । पुनर्मन्यौ । पुनश्शब्दोऽत्रान्तर्णीतवीप्सार्थः । मन्यत इत्यर्चतिकर्मा कान्तिकर्मा वा । पुनः पुनः स्तुत्यौ काम्यौ वा । अभवतं हे युवाना तरुणौ । यस्मात् युवं भुज्युं अर्णस उदकात् समुद्रात् । तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । समुद्रस्थात् । विभिः । वयः पक्षिणः । तत्सदृशैः । निरित्यस्योपसर्गस्यापादनस्य च श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । निष्कृष्य ऊहथुः प्रापितवन्तौ । तटं उत्तारितवन्तावित्यर्थः । ऋज्रेभिः ऋजुगामिभिः स्वैरश्वैः ॥ १४

अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।
निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५

आहूतवान् हे अश्विनौ । तौग्र्यः तुग्रपुत्रो भुज्युः । वां युवाम् । प्रोळ्हः प्रापितः । विपन्नया नावा प्रक्षिप्त इत्यर्थः । समुद्रं जगन्वान् गतः । समुद्रे निमग्न इत्यर्थः । अव्यथिः अविकलचित्तः । स्थिरयुष्मद्भक्तिरित्यर्थः । तं युवां निरूहथुः । सुयुजा सुयुक्तेन रथेन । मनोजवसा मनस्तुल्यवेगेन । हे वृषणा स्वस्ति । अन्तर्णीतमत्वर्थमिदम् । स्वस्तिमन्तम् । अविनष्टजीवितमित्यर्थः ॥ १५

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।
वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६

अजोहवीत् आहूतवती हे अश्विनौ । वर्तिका चटका वां युवाम् । आस्नः आस्यात् । यत् यदा । सीमिति पदपूरणः । अमुञ्चतं मोचितवन्तौ स्थः । वृकस्यावयवभूतात् । वृकेण ग्रस्यमानां सतीमित्यर्थः । कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिर्वर्तिकम् । ऋ वे. १. ११२. ८.

इति । जयुषा जितवता शत्रून् । रथेन विययथुः विविधं गच्छथः युवाम् । सानु समुच्छ्रितं शिखरं अद्रेः पर्वतस्य मेघस्य वा । जातम् । जायते तदिति जातं सर्वं

भूतजातम्। विष्वाचः। विषुशब्दो नानापर्यायः। अञ्चतिर्गत्यर्थः। नानागामिनः। इतश्चेतश्च गन्तुर्मेघस्य स्वभूतेनेत्यर्थः। अहतं अहथो युवां विषेणोदकेन। सर्वस्मै भूतजाताय प्रभूतं वृष्टिं दत्तमित्यर्थः॥ १६

शतं मेषान्वृक्यै मामहानं तमः प्रणीतमशिवेन पित्रा।

आक्षी ऋज्राश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धाय चक्रथुर्विचक्षे॥ १७

शतं मेषान्। एकं चेति वाक्यशेषः। कुत एतत्।

ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्। ऋ. वे. १. ११७. १८.

इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। वृक्यै ममहानम्। मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम्। चतुर्थ्यर्थे द्वितीया। आहारार्थं विशस्य विशस्य ददते। तमः। आन्ध्यलक्षणम्। प्रणीतम्। इयमपि चतुर्थ्यर्थे एव द्वितीया। शापेन प्रापिताय। अशिवेन दुःखकरेण च पित्रा। अक्षी अक्षिणी। ऋज्राश्वे। इयमपि चतुर्थ्यर्थे एव सप्तमी। ऋज्राश्वाय हे अश्विनौ। आ अधत्तं मर्यादया दत्तवन्तौ। के च दत्ते। ज्योतिः दर्शनसामर्थ्यलक्षणम्। अन्धाय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। चक्रथुः कृतवन्तौ युवाम्। विचक्षे विविधं दर्शनाय॥ १७

कस्मात् पुनर्हेतोः मेषान् वृक्ये ददावृज्राश्वः। उच्यते—

शुनमन्धाय भरमह्वयत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति।

जारः कनीन इव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्॥ १८

शुनमिति सुखनाम। शुनं शत्रुजयलक्षणम्। अन्धाय मह्यम्। भरम्। सप्तम्यर्थे द्वितीया। भरे संग्रामे। अह्वयत्। आह्वानं सर्वत्र प्रापणार्थम्। अतस्तेन हेतुभूतेन फलमत्र प्रापणं लक्ष्यते। भविष्यति च काले लङ्। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा. ३. ४. ६) इति। प्रापयिष्यति। करिष्यतीत्यर्थः। सा वृकीः। हे अश्विनौ वृषणा नरा। छान्दसत्वादत्रानुदात्ताभावः। इतिशब्दश्चक्षदान इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः। क इवाह्वयत्। उच्यते। जारः कनीन इव। कनीनशब्दोऽत्र न कन्यावचनः कन्याया जारत्वासंभवात्। न च स कन्यायां संभवति भर्तुरभावात्। कन्यावचनत्वे च नेदमाह्वानस्योपमानं संभवति। न वक्ष्यमाणस्य क्षदनस्य। कन्याया जारेणाह्वानस्य क्षदनस्य वा असंभवात्। अत इदं कनतेः कान्तिकर्मणो रूपम्। कनतीति कनः कामयिता। कन एव कनीनः। स्वार्थिकः खप्रत्ययश्छान्दसत्वात्। यथा जारः कामयिता कस्यांचित्कमनीययां सक्तः तां नियमेनाह्वयति तद्वदित्यर्थः। ऋज्राश्वो हि योगैश्वर्यात् पूर्वमेव ज्ञातवान्। इयं वृकी अश्विनोः कशा। सा ममान्धीभूतस्य

मृते पितरि शत्रुभिः रुद्धस्य शत्रुजयं करिष्यतीति चक्षदानः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । हन्तीति पालयते वर्षतीति धावति इति यथा । क्षदिः विशसनार्थः । एतस्माद्धेतोः विशसमान ऋज्राश्वः । शतमेकं च मेषान् । वृक्या आहारार्थं ददाविति वाक्यशेषः ॥ १८

मही वा॑मूतिर॑श्विना मयो॒भूरु॒त स्रा॒मं धि॑ष्ण्या॒ सं रि॑णीथः ।
अथा॑ यु॒वामिद॑ह्वय॒त्पुर॑न्धि॒राग॑च्छतं सीं वृषणा॒ववो॑भिः ॥ १९

अथा युवामिति एतस्माच्छब्दसमानार्थोथशब्दश्रुतेर्यस्माच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यस्मात् महती वां युवयोः ऊतिः पालनं हे अश्विनौ । मयोभूः सुखस्य भावयित्री जनयित्री । उत स्रामम् । स्रामशब्दः द्वाभ्यां स्रामः स्वप्नाय अन्धं अधर्माय बधिरम् (वा. सं. २०. १०) इति पुरुषमेधमन्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् काणवचनः । यस्माच्च काणमपि हे धिष्ण्या । धिषणा वाक् । तस्याः पुत्रौ । अथवा धीः प्रज्ञा । ष्णै वेष्टने । प्रज्ञा वेष्टयित्री सर्वार्थग्रहणसमर्था ययोस्तौ धिष्ण्यौ । अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थः । संरिणीथः । रिणातीति गतिकर्मा इह चान्तर्णीतण्यर्थः । संगमयथः । केन । सामर्थ्यात् द्वितीयेनाक्ष्णा । काणमप्यकाणं शक्नुथः कर्तुमित्यर्थः । अथ एतस्मात्कारणात् युवाम् । इच्छब्दः पदपूरणः । अह्वयदाहूतवती । पुरन्धिः बहुप्रज्ञा । कासौ । वध्रिमती । कुत एतत् । तस्याः

अजोहवीन्नासत्या । ऋ वे. १. ११६. १३.

इति पुरन्धित्वदर्शनात् । अथवा कक्षीवानपि हि पुरन्धिः ।

कक्षीवते अरदतम् । ऋ. वे. १. ११६. ७.

इति दर्शनात् । आहूयमानौ च आगच्छतमागतवन्तौ युवाम् । सीमिति पदपूरणः । हे वृषणौ अवोभिः पालनैः सम्बद्धौ । वध्रिमतीं हिरण्मयहस्तप्रदानेन कक्षीवन्तं वा त्रिकालविषयसर्वार्थविषयज्ञानप्रदानेन पालयन्तावित्यर्थः ॥ १९

अधे॑नुं दस्रा स्त॒र्यं१॒॑ विष॑क्ता॒मपि॑न्वतं श॒यवे॑ अश्विना॒ गाम् ।
यु॒वं शची॑भिर्वि॒मदा॑य जा॒यां न्यू॑हथुः पुरुमि॒त्रस्य॒ योषा॑म् ॥ २०

अधेनुं हे दस्रौ । स्तर्यं निवृत्तप्रसवां च विषक्तां च । सक्तिरत्र सदोऽर्थे । विविधं चावसन्नाम् । दुर्बलां वृद्धां चेत्यर्थः । अपिन्वतं युवं सेचितवन्तौ च । धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः । शयवे शयोरर्थाय । हे अश्विनौ गाम् । तदेतत पुरस्तादप्युक्तम् ।

शयवे चित्। ऋ. वे. १. ११६. २२.

इति। किंच युवं शचीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । विमदाय। षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी । विमदस्य ऋषेः। जायां भार्यां परिणीतमात्रां सेनापरिवृतेन रथेन न्यूहथुः तद्गृहं प्रत्यूढवन्तौ । पुरुमित्रस्य । मित्रग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । बहुमित्रस्वजनस्य। योषां स्त्रियम्। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्।

यावर्भगाय। ऋ. वे. १. ११६. १.

इति ॥ २०

यवं॒ वृके॑णाश्विना॒ वप॒न्तेषं॑ दु॒हन्ता॒ मनु॑षाय दस्रा ।

अ॒भि दस्युं॒ बकु॑रेणा॒ धम॑न्तो॒रु ज्योति॑श्चक्रथु॒रार्या॑य ॥ २१

यवग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम्। यवादिधान्यम् । वृकेण । वृक इति लाङ्गलमत्रोच्यते। तेन हे अश्विनौ। वपन्ता प्रकिरन्तौ । इषम् । इडित्यन्ननाम तद्धेतुत्वादत्र वृष्ट्युदके वर्तते। अन्नहेतुभूतं च वृष्ट्युदकम्। दुहन्ता क्षारयन्तौ। मनुषाय। मनुषशब्दोऽत्र मनोः पर्यायः। मनुनाम्नो राज्ञोऽर्थाय हे दस्रा। तदेतत् कुत्सेनोक्तम्

याभिः पुरा मनवे। ऋ. वे. १ ११२. १६.

इति । अथवा वपिरन्तर्णीतण्यर्थः । मनुषायेत्यपि मनुष्यपर्यायः । यवादिधान्यं कर्षकैर्वपयन्तौ वृष्ट्युदकं च क्षारयन्तौ मनुष्यस्यार्थाय । दस्युं चानार्यं रक्षःपिशाचादिकम्। बकुरेण भयंकरेण स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा । अभिधमन्ता । धमतीति वधकर्मा। अभिघ्नन्तः। उरु विस्तीर्णमात्मनो ज्योतिः तेजः प्रभालक्षणम् । चक्रथुः कृतवन्तौ युवामार्याय आर्यस्यार्थाय । वपनवृष्टिदोहनदस्युहननैस्त्रिभिः कर्मभिर्महाप्रभावौ युवां जातौ साधूनामनुग्रहार्थमित्यर्थः। अथवा अभि दस्युमिति दस्युशब्देनोपलक्षणत्वात् दुर्भिक्ष उच्यते। बकुरशब्देनापि महान् वृष्ट्युदकसमूहः । ज्योतिःशब्देनापि सुभिक्षमिति । महत्त्वात् भयंकरेण वृष्ट्युदकसमूहेनाभिघ्नन्तौ विस्तीर्णं सुभिक्षं कृतवन्तौ कुरुथो युवां आर्यस्यार्थायेत्यर्थः ॥ २१

आ॒थ॒र्व॒णाया॑श्विना दधी॒चेऽश्व्यं॒ शिरः॒ प्रत्यै॑रयतम् ।

स वां॒ मधु॒ प्र वो॑चदृता॒यन्त्वा॒ष्ट्रं यद्द॑स्रावपिक॒क्ष्यं॑ वाम् ॥ २२

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। आथर्वणः पुत्रस्य । हे अश्विनौ दधीचे दध्यङ्नाम्न ऋषये। अश्व्यं अश्वस्यावयवभूतं शिरः। प्रत्यैरयतम्। प्रतीत्येष उपेत्येतस्य स्थाने। उपगमि-

तवन्तौ युवाम् । आहितवन्तावित्यर्थः । आहितेनैतेन सः वां युवाभ्यां मधु मध्वाख्यं परं ब्रह्म । प्रवोचत् प्रोक्तवान् । ऋतयन् । सुप आत्मनः क्यच् (पा. ३. १. ८) इति क्यच्प्रत्ययः परेच्छायामत्र द्रष्टव्यः ।

रक्षा राजन्नघायतः । ऋ. वे. १. ९१. ८.

इति यथा । ऋतं सत्यं । तदेव ब्रह्म तद्युवयोरिच्छन् । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् ।

तद्वान्नरा सनये । ऋ. वे. १. ११६ १२.

इति । कीदृशं यत् ब्रह्म । उच्यते । त्वाष्ट्रम् । त्वष्ट्रा दृष्टत्वात् त्वाष्ट्रम् । त्वष्ट्रा ज्ञातमेव यदित्यर्थः । दस्रौ अपिकक्ष्यं गुह्यम् । वां युवयोः । युवां न कस्मैचित् ब्रूथं इत्यर्थः । अथवा त्वाष्ट्रं यदित्यश्वशिरसो विशेषणं न ब्रह्मणः । त्वष्ट्रेत्यत्रेन्द्र उच्यते शत्रूणां तनूकर्तृत्वात् । युवाभ्यां शर्यणावति निहितं शत्रूणां तनूकर्त्रा इन्द्रेण दृष्टं यच्छिरः गुह्यमपि युवयोरित्यर्थः । तदेतत् गौतमेनोक्तम् ।

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः । ऋ. वे. १. ८४. १४.

इति ॥ २२

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।
अस्मे रयिं नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथाम् ॥ २३

सदा कवी मेधाविनौ । सुमतिं भक्तानुग्रहात्मिकां शोभनां बुद्धिम् । आचके कामये । वां युवयोः स्वभूताम् । युवयोरनुग्राह्यो भवेयमित्येवं कामये इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा विश्वा सर्वाणि धियः प्रज्ञाः कर्माणि वा । हे अश्विनौ प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतं मे मम । किंच अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनम् । हे नासत्या बृहन्तं महत् । अपत्यसाचम् । अपत्यानि यत् सचते तदपत्यसाचम् । अपत्यसहितमित्यर्थः । श्रुत्यं श्रुतं प्रख्यातं लोके । रराथां दत्तम् । २३

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वध्रिमत्या अदत्तम् ।
त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवस ऐरयतं सुदानू ॥ २४

हिरण्मयौ हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तः बाहुः । तं हे अश्विनौ । रराणा ददतौ । पुत्रं हे नरा । कस्य पुत्रम् । उच्यते । वध्रिमत्याः । अदत्तं दत्तवन्तौ स्थः युवाम् । कस्मै । प्रकृतत्वात् वध्रिमत्यै । तस्यै एव अत्र वध्रिमत्यै अव्यवहितदानसंबन्धे संभवति नरापदव्यवहितपुत्रकस्य संबन्धस्य अन्यायत्वात् दानसंबन्धे चतुर्थ्या न्यायत्वात् संहितायाश्च तुल्यत्वात् वध्रिमत्यै इति चतुर्थ्यन्ते पदे कर्तव्ये

61

यत् पदकारेण षष्ठ्यन्तं पदं कृतं तत्र तस्याभिप्रायः पर्येष्यः । हिरण्यहस्तबाहुमात्रदानं च पुरस्तादप्युक्तम्

श्रुतं तच्छासुरिव । ऋ. वे १. ११६. १३.

इति । किंच त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः । जंघयोर्मध्ये शिरसि च । हशब्दः पदपूरणः । श्यावं कुष्ठितत्वात् श्याववर्णं अग्नेः पुत्रस्य घोरस्य ज्येष्ठपुत्रम् । हे अश्विनौ विकस्तम् । विकस्तिरत्र छेदनार्थः । विविधं छिन्नम् । जीवसे जीवनाय । उदैरयतं ऊर्ध्वं गमितवन्तौ स्थः उत्थापितवन्तौ युवाम् । पुनरुज्जीवितवन्तौ युवामित्यर्थः । हे सुदानू शोभनदातारौ । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

युवं श्यावाय । ऋ वे. १. ११७. ८.

इति । कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिः शचीभिः । ऋ. वे. १ ११२. ८.

इति । २४

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्व्याण्यायवोऽवोचन् ।
ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ २५

एतानि वां युवयोः हे अश्विना । वीर्याणि वीरकर्माणि । पूर्व्याणि पुराणानि । आयवः मनुष्याः सर्वे स्तोतारः । प्रावोचन् प्रब्रुवन्ति । किंत्व ब्रह्म स्तुतिरूपं कृण्वन्तः कुर्वन्तो वयं हे वृषणा वर्षितारौ । युवाभ्यां युवयोरर्थाय । सुवीरासः शोभनैः पुत्रैः पौत्रैश्च युक्ताः । विदथम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । यज्ञे । आवदेम मर्यादया वदेमेत्येतदाशास्महे ॥ २५

---

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ॥
यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १

आकारः यात्वित्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । वां युवयोः स्वभूतो रथः । हे अश्विनौ श्येनपत्वा । श्येनसदृशैः शीघ्रैरश्वैर्यः पतति गच्छति स श्येनपत्वा । सुमृळीकः सुसुखः । स्ववान् अस्मभ्यं यद्देयं धनं तेन सहेत्यर्थः । आयातु आगच्छतु । अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् । यः कीदृशः । उच्यते । यः मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्वभूतात् मनसो जवीयान् वेगवत्तरः । त्रिवन्धुरः त्रिसारथिस्थानः । हे वृषणा वातरंहाः । क्षिप्रनामैतत् । रंहतिर्गतिकर्मा । वात इव यो रंहति गच्छति सः वातरंहाः क्षिप्रः ॥१

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।
पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २

त्रिवन्धुरेण त्रिसारथिस्थानेन । त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत् । तेन त्रिवृता स्वेन रथेन । त्रिचक्रेण । अवयवभूतान्यपि त्रीण्येव चक्राणि यस्य स त्रिचक्रः । तेन । सुवृता सुगमनेन । आयातमागच्छतम् । अर्वागस्मदभिमुखम् । आगत्य च पिन्वतं सेचयतं धेनुकाः कुरुतमित्यर्थः । गाः । जिन्वतं प्रीणयतं अर्वतः अश्वान् । नः अस्माकम् । वर्धयतं हे अश्विनौ । वीरं पुत्रपौत्रादिं अस्मे अस्माकम् ॥ २

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।
किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३

प्रवते इति गतिकर्मा । यान्ति देवता यस्मिन् स यामा यज्ञः । यज्ञानां गन्ता प्रवद्यामा । षष्ठीसमासे पूर्वनिपातश्छान्दसत्वात् । केन प्रवद्यामना । सुवृता सुगमनेन स्वेन रथेन । तृतीयाश्रुतेः साकाङ्क्षत्वादागत्येति वाक्यशेषः । हे दस्रौ इमं शृणुतम् । श्लोकं शब्दम् । अद्रेः अभिषवग्राव्णः । परेण.र्धर्चेन उक्तमात्रौ अनागच्छन्तौ कुपित इवाह । किमङ्ग क्षिप्रम् । वां युवाम् । अवर्तिम् । तृतीयार्थे द्वितीया । अवर्तन्या अमार्गेणापि । प्रतिगमिष्ठा । प्रतीत्येष उपेत्येतस्य स्थाने । अतिशयेनोपगन्तारौ यज्ञान् । आहुः विप्रासः मेधाविनः । हे अश्विनौ पुराजाः पुरा जाताः । वृथैव वृद्धाः एतदाहुः । नैव हि युवां क्षिप्रमुपगन्तारौ यज्ञानां यावदस्मद्यज्ञमुक्तमात्रेण नागच्छथ इत्यर्थः ॥ ३

आ वां श्येनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः ।
ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४

आकारो वहन्त्वित्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । वां युवां श्येनासः श्येनसदृशाः । हे अश्विनौ आवहन्तु अस्मान् प्रति रथे युक्तासः नियुक्तास्सन्तः । आशवः क्षिप्राः । पतंगाः । अश्वनामैतत् । अश्वाः । ये किं कुर्वन्ति । उच्यते । ये अप्तुरः । आपोऽन्तरिक्षम् । तत्र त्वरितारौ त्वारयितारौ वा मेघस्य । अथवा आप उदकानि । तत्र त्वरितारौ । दिव्यासो न दिव्या इव गृध्राः । अभि प्रयः हविर्लक्षणमन्नं प्रति । हे नासत्यौ वहन्ति ॥ ४

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्ट्वी नरा दुहिता सूर्यस्य ।
परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुषा अभीके ॥ ५

आकारस्तिष्ठदित्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । वां युवयोः स्वभूतं रथं युवतिः प्राप्तयौवना आतिष्ठत् आस्थितवती । आजौ जिता सती आरूढेत्यर्थः । अत्र । अश्विनो रथं सन्निहितयोः प्रतिनिर्देशः । एतयोर्युवयोरश्विनोः जुष्ट्वी । जुषिः प्रीत्यर्थः । प्रीत्वा । युवयोरनुरज्येत्यर्थः । हे नरा मनुष्याकारौ । दुहिता सूर्यस्य सूर्या नाम । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

आ वां रथं दुहिता । ऋ वे १ ११६. १७.

इति । किंच परि वाम् । परि इत्येष वहन्त्वित्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । वां युवाम् अश्वाः । अशु व्याप्तौ । व्याप्तारः । वपुषः । वपुरिति रूपनाम इह चान्तर्णीतमत्वर्थम् । वपुष्मन्तः रूपवन्तः । पतङ्गाः । अश्वनामैतत् । अश्वाः । वयः पक्षिसदृशाः शीघ्राः । परिवहन्तु परिप्रापयन्तु । अरुषाः । अरुषतीति गतिकर्मा । गमनशीलाः । अभीके । आसन्ननामैतत् । आसन्ने यागकाले ॥ ५

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्रा वृषणा शचीभिः ।
निष्टौग्र्यं पारयथः समुद्रात् पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥ ६

वन्दनमृषिमुदैरतम् । ईरिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । ऊर्ध्वं गमितवन्तौ । कूपात् उत्तारितवन्तावित्यर्थः । दंसनाभिः दर्शनीयाभिः । काभिः । शचीभिरिति वक्ष्यति । उद्रेभं रेभं च ह्रदादुत्तारितवन्तौ युवाम् । हे दस्रा वृषणा वर्षितारौ । शचीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । किंच तौग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युम् । निः पारयथः । निरित्युपसर्गस्य समुद्रादित्यपादानस्य च श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । निष्कृष्य समुद्रात् पालितवन्तौ युवाम् । किंच च्यवानमृषिं सुकन्याया वचनात् चक्रथुः पुनर्युवानम् ॥ ६

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।
युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७

युवामत्रये ऋषये अवनीताय अधः प्रापिताय । तप्तं अग्निकूटं प्रति । अग्निकूटे प्रक्षिप्तमित्यर्थः । तत उत्तार्य ऊर्जमन्नम् । ओमानम् । अवतेरिदं रूपम् । पालनं च । हे अश्विनौ अधत्तं दत्तवन्तौ युवाम् । किंच युवं कण्वाय ऋषये अपिरिप्ताय । अपी-

त्येषः अवेत्येतस्य स्थाने। रिपिः लिपिना समानार्थः। अवलिप्ताय घट्टिताक्षाय। अन्धायेत्यर्थः। चक्षुः प्रत्यधत्तं प्रतिनिहितवन्तौ। दत्तवन्तावित्यर्थः। सुष्टुतिं शोभनां तदीयां स्तुतिम्। जुजुषाणा अत्यर्थं पुनःपुनर्वा सेवमानौ॥ ७

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय।
अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अधत्तम्॥ ८

युवं युवां धेनुं शयवे राज्ञे। नाधिताय। कर्तर्ययं क्तप्रत्ययः। याचितवते। अपिन्वतं सेचितवन्तौ पयः। हे अश्विनौ पूर्व्याय पुराणाय। किंच अमुञ्चतम्। निरिति पादान्त्यः उपसर्गोऽपकृष्टव्यः। निर्मोचितवन्तौ युवाम्। वर्तिकां नाम चटकाम्। अंहसः पापात् क्रूरात् वृकात्। किंच जंघामायसीं विश्पलायाः छिन्नजंघायाः सत्याः। प्रति अधत्तं आहितवन्तौ युवाम्॥ ८

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम्।
जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीड्वङ्गम्॥ ९

युवां श्वेतं शुक्लम्। पेदवे राज्ञे इन्द्रजूतम्। कर्तर्ययं क्तप्रत्ययः। इन्द्रमिव गन्तारं शत्रून् प्रति। अहिहनम्। हि गतौ। शौर्यापलेपादगन्तुरपि शत्रोरहिनाम्नो वा असुरस्य हन्तारम्। हे अश्विनौ अदत्तं दत्तवन्तौ। अश्वम्। जोहूत्रं आह्वातव्यं संग्रामेषु जयकरत्वात्। अर्यः अरेर्वैरिणः। सर्वस्याभिभूतिमभिभवितारम्। उग्रमप्रसह्यम्। सहस्रसां संग्रामसहस्राणां तन्निमित्तभूतधनसहस्राणां वा संभक्तारम्। वृषणं वर्षितारं रेतस्सेचनसमर्थं तरुणं बलवन्तं वेत्यर्थः। वीड्वङ्गं दृढाङ्गम्॥ ९

ता वां नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः।
आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातम्॥ १०

तच्छब्दश्रुतेः प्रत्यक्षकृतत्वाच्च मन्त्रस्य सुजाता इत्यस्य चानामन्त्रितत्वात् तत्सम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यौ सुजातौ सुजन्मानौ तौ युवाम्। हे नरा स्ववसे। द्वितीयार्थे चतुर्थी नाधमाना इत्येतेन च संबन्धः। शोभनमवः तर्पणं पालनं वा याचमाना वयं हवामहे आह्वयामः हे अश्विनौ। एतत् ज्ञात्वा आ नः उप। आ उप इत्युपसर्गौ यातमित्याख्यातेन संबन्धयितव्यौ। नः अस्मान् वसुमता अस्मभ्यं

दित्सितेन धनेन तद्वता स्वेन रथेन । गिरः स्तुतिरस्मदीयाः जुषाणा सेवमानौ। सुविताय सुगताय यागकर्मणे प्रजायै वा अस्माकं उपायातमुपागच्छतम् ॥ १०

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।
हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११

आ इत्युपसर्गो यातमित्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । श्येनस्य जवसा वेगेन । नूतनेन नवेन । यादृशः प्रथमोऽश्रान्तस्य श्येनस्य वेगः तादृशेन वेगेनेत्यर्थः । अस्मे अस्मान् प्रति । आयातमागच्छतं हे नासत्यौ । सजोषाः । व्यत्ययेनेदमेकवचनम् । सजोषसौ । संप्रीयमाणौ इत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । हवे हि यस्मादाह्वयामि वां युवाम् । रातहव्यः दत्तहविष्कः सन् मनसा । शश्वत्तमायाः अत्यन्तनित्यायाः । उषसः व्युष्टौ विवासनवेलायां तमसः । उषउदयवेलामित्यर्थः ॥ ११

---

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ॥
सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १

आ इत्युपसर्गः हुवे इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । वां युवयोः स्वभूतं रथम् । पुरुमायं बहुप्रज्ञम् । मनोजवं मनोवत् गन्तारम् । जीराश्वम् । जीरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्राश्वम् । यज्ञियं यज्ञार्हम् । जीवसे जीवितुम् । आहूतो मां जीवयिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः । आहुवे आह्वयामि । सहस्रकेतुम् । केतुः पताकोच्यते । सहस्रपताकम्। वनिनम् । वनमुदकम् । तद्वन्तम् । संभजनवन्तं वा । शतद्वसुं शतधनम् । श्रुष्टीवानम् । श्रुष्टिरिति क्षिप्रनाम । तद्वन्तम् । वरिवोधां धनस्य स्तोतृभ्यो दातारम् । अभि प्रयः हविर्लक्षणमन्नं प्रति ॥ १

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।
स्वदामि घर्मं प्रति यन्त्यूतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २

ऊर्ध्वत्वेनात्र व्यापाराभिमुख्यं लक्ष्यते । स्तुतेश्च व्यापारो युवाभ्यां सम्बन्धः । तदभिमुखी । धीतिः स्तुत्येषु धीयमानत्वात् स्तुतिरुच्यते । सा अस्य युष्मदर्थस्य । प्र यामनि । प्र इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आगमने सति । आगतेऽस्मिन् रथे इत्यर्थः । प्रत्यधायि । प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । दधातिर्धारणार्थः । धार्यते । स्तोतृभिः

क्रियते इत्यर्थः । शस्मन् शासनम् । चतुर्थ्याश्चात्र लुक् । आज्ञायै च समयन्ते आ दिशः । सर्वा आज्ञाश्च प्रतिग्रहीतुं सर्वतः आगच्छन्तीत्यर्थः । अहमपि स्वदामि घर्मम् । घर्ममिति यज्ञनाम । यज्ञस्य चास्वदनासंभवात् स्वदिः करोत्यर्थः । करोमि यज्ञम् । क्रियमाणे च तस्मिन् प्रति । कर्मप्रवचनीयोऽयम् । तच्छ्रुतेस्तत्सम्बन्धिपदाध्याहारः । युवां प्रति । यन्ति गच्छन्ति । ऊतयः तर्पणानि । सोमेन युवां तर्प्येथे इत्यर्थः । किंच वां युवयोः स्वभूता ऊर्जानी अन्नवती । ऐश्वर्ययुक्तेत्यर्थः । रथं हे अश्विनौ । आरुहत् आरूढा आजौ जिता सती सूर्या । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य । ऋ. वे. १. ११६. १७.

इति ॥ २

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अग्मत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।
युवोरह प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरम् ॥ ३

यत् यदा मिथः परस्परतः । पस्पृधानासः स्पर्धमाना इव । युष्मदीया अश्वाः समग्मत रथे युक्तास्सन्तः मेघं प्रति सम्यग्गच्छन्ति । शुभे उदकार्थम् । मखाः यज्ञस्य युष्मदानयनेन वृष्टिद्वारेण वा कर्तारः । अमिताः अपरिमिताः । बहव इत्यर्थः । अथवा बलेनापरिमिताः । महाबला इत्यर्थः । जायवः जयशीला इत्यर्थः । रणे संग्रामे । अथवा यत् रणे इति समानाधिकरणे । मिथः पस्पृधानास इत्यादिभिरपि योद्धार उच्यन्ते नाश्वाः । यस्मिन् संग्रामे परस्परतः स्पर्धमाना योद्धारः संगच्छन्ते। शुभे शोभार्थम् । जयार्थमित्यर्थः । मखा अमिता जायवश्च । यदा यस्मिन् वेति श्रुतेः तदा तस्मिन् वा इत्यध्याहार्यः । तदा तस्मिन् वा युवयोरह । अहेति विनिग्रहार्थीयः एवशब्देन समानार्थः । युवयोरेव स्वभूतः । प्रवणे निम्ने देशे । चिकिते ज्ञायते । लक्ष्यते इत्यर्थः । कोऽसौ । उच्यते । रथः । किमपेक्षं पुनरेतद्रथस्य निम्नदेशवर्तित्वम् । उच्यते । अश्वापेक्षम् । अश्वा ह्युच्चाः रथो नीचः । तेन स तेभ्यो निम्नदेशवर्ती । उच्चत्वादश्वानां तेभ्यो नीचो रथो दृश्यते इत्यर्थः । न च संग्रामे एव केवले । किं तर्हि । यत् यदा हे अश्विनौ वहथः प्रापयथः सूरिमा । सूरिरिति स्तोतृनाम । आकारः प्रतीत्यस्यार्थे । स्तोतारं प्रति । वरं वरणीयं धनम् । यदा च स्तोतृभ्यो दानार्थं रथेन नयथ इत्यर्थः ॥ ३

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।
यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं१ दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४

युवं युवां भुज्युं नाम राजानं भुरमाणम्। भुरतिर्ग्रसनार्थः । ग्रस्यमानं मत्स्यैर्मकरैश्च। गतं समुद्रे निमग्नमित्यर्थः। विभिः पक्षिसदृशैः शीघ्रैरश्वैः। स्वयुक्तिभिः। स्वयमेव ये रथे युज्यन्ते ते स्वयुक्तयः । तैः। निवहन्ता नियमेन वहन्तौ । पितृभ्यः पितृणामर्थाय । पितृणामस्य स्वर्गादप्रच्युतिहेतोः । प्रजासन्तानादेरविच्छेदार्थमित्यर्थः । आयासिष्टं तदा प्रत्यागतवन्तौ स्थः । वर्तिः वर्तन्या मार्गेण हे वृषणा। किंच विजेन्यं विजेतृ शत्रूणाम्। दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । महि महत्। चेति ज्ञायते लोकैः प्रकाशमित्यर्थः। वां युवयोः स्वभूतं अवः पालनं शम्बरवधे ॥ ४

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्ध्यम्।
आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५

अत्रेतिहासमाचक्षते । अश्विनौ काष्ठमयेन दुर्बलेन रथेन गच्छन्तौ दृष्ट्वा वृत्रोऽपजहास । तच्छ्रुत्वा अमर्षेण द्यावापृथिव्यौ तं रथं सुवर्णखचितं बलवन्तं चक्रथुरिति । तदेतदिहोच्यते । युवोः युवयोः स्वभूतं हे अश्विनौ । वपुषे। वपुः रूपं शोभा। तदर्थम्। युवायुजम् । युवाभ्यां युज्यते इति युवायुक् । तं युवायुजम्। युवयोरेव योग्यमित्यर्थः। रथं वाणी । अपठितमपीदमिह द्यावापृथिवीनामधेयम्। द्यावापृथिव्यौ । येमतुः । यमु बन्धने । सुवर्णेन बद्धवत्यौ। न च केवलम्। किं तर्हि। अस्य रथस्य शर्ध्यम् । शर्ध इति बलनाम । शर्ध एव शर्ध्यम्। स्वार्थिकस्तद्धितः । बलं च बद्धवत्यौ । बलवन्तं च एनं कृतवत्यावित्यर्थः । किंच आ वाम्। आकारस्य जग्मुषी इत्येतेन संबन्धः । आजग्मुषी युवां प्रति । आजौ जिता युवां प्रत्यागता सतीत्यर्थः। पतित्वम् । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । पतित्वाय। सख्याय च। पतौ मे पती च सखायौ च स्यातामित्येवमर्थमित्यर्थः । योषा स्त्री सूर्या नाम। अवृणीत वृतवती। जेन्या जेतारौ युवां पती भर्तारौ ॥ ५

युवं रेभं परिषूतेरुरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये।
युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६

युवां रेफमृषिं परिषूतेः। षू प्रेरणे। असुरैरुदके सर्वतः प्रेरणात्। निमज्जनादित्यर्थः। उरुष्यथः रक्षितवन्तौ युवाम्। युवामेव हिमेन वृष्ट्युदकेन । घर्मं दीप्तम् । परितप्तं सर्वतश्च तप्तं अग्निकूटम्। अत्रये अत्रेरर्थाय। साकाङ्क्षत्वात्

हिमेनाग्निं घ्रंसम्। ऋ. वे. १. ११६. ८.

इत्यादौ च दर्शनात् निशमितवन्ताविति वाक्यशेषः। युवामेव शयोः राज्ञः स्वभूतायामवसम्। अवसं पथ्योदनमुच्यते। पयोलक्षणं पथ्योदनम्। पिप्यथुः आप्यायितवन्तौ

गवि । युवाभ्यामेव च दीर्घेण वन्दन ऋषिः कूपादुत्तार्य प्रवर्धितः आयुषा जीवितेन ॥ ६

युवं वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया रथं न दस्रा करणा समिन्वथः ।
क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७

युवं वन्दनमृषिम् । निर्ऋतं निश्चयेन गतं प्राप्तम् । व्याप्तमित्यर्थः । जरण्यया जरया । रथं न यथा कश्चित् तक्षा पुराणं रथं पुनर्नवं कुर्यात् एवं हे दस्रा । करणा करणेन पुनर्यौवनस्य । समिन्वथः सम्यग्व्याप्तवन्तौ । किंच क्षेत्रादा विप्रमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । कश्चिदृषिर्मृतभार्यो वृद्धश्च पुत्रकामोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनावयोनिजं क्षेत्रात् पुत्रं जनयांचक्रतुरिति । तदेतदिहोच्यते । क्षेत्रात् । कृष्टा भूमिः क्षेत्रमुच्यते । ततः । विप्रं मेधाविनम् । आजनथः । आकारोऽत्र धात्वर्थानुवादी । जनितवन्तौ युवाम् । विपन्यया स्तुत्या हेतुना । स्तुतौ सन्तावित्यर्थः । प्र वामत्र । प्रेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । अत्रेत्यपि प्रथमार्थे सप्तमी । प्रवृत्तिर्युवयोरेषा क्षेत्रजननलक्षणा स्तुतिभिः परिचरितुः तस्य ऋषेरर्थाय । दंसना दर्शनीया । भुवदभवत् । युवां मुक्त्वा नान्यस्य कस्यचिदीदृशी प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ७

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितम् ॥
स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरह चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८

अगच्छतं चक्षुःप्रदानार्थं गतवन्तौ युवाम् । कृपमाणं स्तुवन्तम् । ऋज्राश्वं प्रति । परावति दूरे । सप्तमीश्रुतेः स्थितमिति वाक्यशेषः । पितुः स्वस्यात्मीयस्य । त्यजसा क्रोधेन । निबाधितं शापजनितेनान्ध्येनात्यन्तपीडितम् । किंच स्वर्वतीः सर्वैः परिचारकैस्तद्वत्यः । सहेत्यर्थः । इतः । स्थनस्यायं प्रतिनिर्देशः । अस्मात् स्थानात् । ऊतीः यज्ञान् प्रति गतयः । युवोः युवयोः । अहशब्दस्तु पदपूरणः । चित्राः विचित्राः पूज्या वा । अभीके । आसन्ननामैतत् । आसन्ने यागकाले । अभवन् भवन्ति । अभिष्टयः अभियागाश्च । सर्वैः परिचारकैः सह इतः स्थानाद्यज्ञान् प्रत्यासन्ने यागकाले युवां गच्छथः । तत्र चाभीज्येथे इत्यर्थः । अथवा अभीक इति संग्रामनाम । अभिष्टिशब्दोऽपि इषेर्गत्यर्थस्य । सर्वैः स्वैर्योद्धृभिः सह गच्छथो युवां संग्रामे । गत्वा चाभिगच्छथः शत्रूनित्यर्थः ॥ ८

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।
युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्व्यं वदत् ॥ ९

62

उत अपिच स्या वाम् । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्यै मधु दत्तवन्तौ स्थः सा वां युवाम् । मधुमत् मधुसंयुक्तम् । मक्षिका । जात्यभिप्राय- मिदमेकवचनम् । सरडाख्या मक्षिकाजातिः । अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मधु मह्यं दत्तमित्येतत् व्यक्तमुक्तवतीत्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

मधु प्रियं भरथः । ऋ. वे १. ११२. २१

इति । अथवा मक्षिकाशब्देनात्र कुतश्चित् मक्षिकासादृश्यात् दधीचो ...... .. उच्यते । सा युवाभ्यां मधुशब्दसंयुक्तं परं ब्रह्म व्यक्तमुक्तवती । किंच मदे । निमित्त एषा सप्तमी । मदे निमित्ते । सोमस्य संबन्धिनि । प्रयोजनस्य चात्र निमित्तत्वेन विवक्षा । सोमजन्यो यो मदः तदर्थमित्यर्थः । औशिजः उशिजोऽपत्यभूतः । को- ऽसौ । कक्षीवान् । तं उशिज. प्रपौत्रं पौराणिकाः स्मरन्ति

उशिजो ब्रह्मदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमास्तथा ।
कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्यङ्गिरसां वराः ॥

इति । सः हुवन्यति युवामाश्रयति । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । अहमुशिजः प्रपौत्रः कक्षीवानाह्वयामीत्यर्थः । अथवा उशिजः पुत्रः औशिजः दीर्घश्रवाः । स युवामाहूतवान् । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्

याभिः सुदानू । ऋ वे १. ११२. ११.

इति । युवं दधीच ऋषेः मनः आविवासथः परिचरितवन्तौ । युवामाराधितवन्ता- वित्यर्थः । अथाराधनाच्चानन्तरं शिरः । तृतीयार्थे द्वितीया । शिरसा प्रति वां युवां प्रति । युवाभ्यामित्यर्थः । अश्व्यम् । अत्रापि तृतीयार्थे द्वितीया । अश्वस्यावयव- भूतेन । वदत् उक्तवान् मध्वाख्यं परं ब्रह्म । कः । प्रकृतत्वात्

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वाम् । ऋ. वे १ ११६, १२.

इति दर्शनाच्च दध्यङ् । अथवा शिरः अश्व्यं इति स्वार्थे एव प्रथमा । शिरस एव वदनं प्रति कर्तृत्वम् । शिर उदितवत् इति ॥ ९

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।
शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥ १०

युवं युवां पेदवे राज्ञे । पुरुवारं बहुना वरणीयं वारयितारं वा शत्रूणाम् हे अश्विनौ श्वेतमश्वम् । स्पृधां संग्रामणां तरुतारं निस्तारितारम् । दुवस्यथः । पेदव इति संप्रदानश्रुतेः दुवस्यतिरत्र दानार्थः । दत्तवन्तौ कीदृशम् । उच्यते । अभिद्युं अभिगतं दीप्तिम् । दीप्ति[illegible]र्थः । रयै । [illegible] । रैः । पृतनासु संग्रामेषु ।

दुष्टरम् । अवतिरिणीति वधकर्मसु पाठात् तिरतिर्हननार्थः । तस्येदं रूपम् । दुर्ह-
णम् । चर्कृत्यम् । इदमपि कृन्तेवधकर्मणो रूपम् । अत्यर्थं हन्तारम् । इन्द्रमिव चर्ष-
णीसहं मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारम् ॥ १०

---

का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः ।
कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १

किंशब्दोऽत्र प्रकारे द्रष्टव्यः । का किंप्रकारा राधत् आराधयति । होत्रा । हूयतेऽसाविति होत्रा आहुतिः । यज्ञनाम वा होत्राशब्दः । आहुतिरिज्या वा । हे अश्विना वां युवाम् । कः किंप्रकारः यजमानः स्तोता वा । वां युवयोः जोषे प्रीतौ । साकांक्षत्वाद्वर्तमाना इति वाक्यशेषः । उभयोर्द्वयोरपि सहितयोः । किंप्रकारस्य यजमानस्य स्तोतुर्वा युवामुभावपि प्रीयेथे इत्यर्थः । कथा केन प्रकारेण । विधाति युवां परिचरति । अप्रचेताः अज्ञः । एतत्सर्वं कथय । तत्सुखमहं करोमीत्यर्थः ॥ १

विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः ।
नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २

परस्यामृचि तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तया चैकवाक्यता । यौ विद्वांसौ जानन्तौ । इच्छब्दः पदपूरणः । दुरः स्तुतेः द्वाराणि । उपाया इत्यर्थः । पृच्छेत् पृच्छति सर्वं स्तोता । अविद्वानित्था । इत्थेति सत्यनाम । सत्यमेवाजानन् अशास्ट्येन । अपरः न्यूनशक्तिः । अचेताः ज्ञातुमसमर्थः स्वयम् । नुचित् । नु इति पदपूरणः । चिच्छब्द एवार्थे । पुराणावेव । मर्ते । षष्ठ्यर्थेऽत्र सप्तमी । मर्त्यस्य मनुष्यस्य । अक्रौ । आङ्पूर्वस्य क्रमेरिदं छान्दसं रूपम् । आक्रमितारौ । वशीकर्तारावित्यर्थः ॥ २

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।
प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥ ३

तौ विद्वांसौ हवामहे आह्वयामो वयम् । युवामाहूतौ च सन्तौ नः अस्मभ्यम् । विद्वांसौ मन्म । मन्यतीत्यर्चतिकर्मा । मननं मन्म स्तुतिः । यया युवामेव स्तुमः तां

वोचेतं कथयतमित्याशास्महे । अद्य अस्मिन्नहनि । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् प्रार्चत्। अर्चतिरत्र शुद्धोऽपि सन्नन्तो द्रष्टव्यः । उत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । प्रकर्षेणार्चिचिषामि । स्तोतुमिच्छामीत्यर्थः । दयमानः दधद्धवींषि । युवाकुः युष्मत्कामः ॥ ३

वि पृ॒च्छामि पा॒क्या॒३ न दे॒वान्वष॑ट्कृतस्याद्भु॒तस्य॑ दस्रा ।
पा॒तं च॒ सह्य॑सो यु॒वं च॒ रभ्य॑सो नः ॥ ४

विविधं स्तुत्युपायान् पृच्छामि । पाक्या । भूतेऽत्र काले ण्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । प्रज्ञायाश्च यत् परिपक्वत्वं तदश्विनो रेवाप्दिश्यते । परिपक्वप्रज्ञौ युवाम् । न देवान् न तु देवानन्यान् । युवां पृच्छामि नान्यान् देवानित्यर्थः । एवमस्मत्स्तुतिपरोऽयमिति ज्ञात्वा वषट्कृतस्य अद्भुतस्य । वषट्कारेण करणं होमः । अद्भुत इति महन्नाम । तृतीयार्थे चोभयत्र षष्ठी । वष कारहुतेन सोमेन महतास्मदीयेन । साकाङ्क्षत्वा-तृप्यतमिति वाक्यशेषः । हे नस्रा पातं च रक्षतं च । सह्यसः सहीयसः अतिशये-नाभिभवितुः शत्रुबलात् । युवां च रभ्यसः । रभ्यो रभीयः अतिशयेन वेगवत् । चशब्दश्चास्मात् परो द्रष्टव्यः । वेगवत्तराच्च । नः अस्मान् ॥ ४

प्र या घोषे॒ भृग॑वाणे॒ न शोभे॒ यया॑ वा॒चा यज॑ति पज्रि॒यो वा॑म् ।
प्रैष॒युर्न वि॒द्वान् ॥ ५

प्र या घोषे । घोष्यमाणत्वात् घोषस्तोमः । तस्मिन् । सप्तमीश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् स्थितेति वाक्यशेषः । भृगवाणे न भृगवाणशब्दो भृगोः पर्यायः । षष्ठ्यर्थे च सप्तमी । भृगोरिव । प्रशोभे प्रकर्षेण शोभते । यया वाचा यजति । तृतीयपादादयः प्रशब्दः इहापकृष्टव्यः । प्रकर्षेण यजति । पज्रियः । पाज्रो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वान् प्रज्रियः । अथवा पज्रा अङ्गिरसः । तेषामपत्यभूतः पज्रियः । कोऽसौ कक्षीवान् । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । कं यजति । उच्यते । वां युवाम् । क इव । उच्यते । इषयुर्न अन्नकाम इव कश्चित् । विद्वान् जानन् । किम् । सामर्थ्यादिष्टं वा युष्मन्माहात्म्यं वा साकाङ्क्षत्वात् ॥ ५

श्रु॒तं गा॑य॒त्रं तक॑वानस्या॒हं चि॒द्धि रि॒रेभा॑श्विना वाम् ।
आक्षी शु॑भस्पती॒ दन् ॥ ६

श्रुतम् । लडर्थे लोट् । शृणुथः । गायत्रम् । गायतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात् अर्चतिकर्मायम् । गीयतेऽनेनेति गायत्रं स्तोत्रम् । तकवानस्य । तकतेर्गतिकर्मण एतद्रूपम् । उपगच्छतस्स्तोतुः । एतत् ज्ञात्वा अहं चित् अहं अपि । हिशब्दस्तु पद-पूरणः । रिरेभ स्तुतवान् स्तौमि वा । हे अश्विनौ वां युवाम् । किंचाक्षी अक्षिणी हे शुभस्पती वृष्टिलक्षणस्योदकस्यापि पती । आदन् । भूतकालेऽत्र शतृप्रत्ययो द्रष्टव्यः । व्यत्ययेन चैकवचनम् । मर्यादया दत्तवन्तौ युवां ऋज्राश्वाय ॥ ६

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम् ।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७

द्वितीयपादस्थो यच्छब्दः प्रथमपादेऽप्यनुषक्तव्यः । यौ युवाम् । हिशब्दस्तु पदपूरणः । आस्तम् । अस भुवि । लडर्थे चात्र लङ् । भवथः । महः महतो धनस्य रन् । रा दाने । प्रथमासमानाधिकरणश्चात्र शतृप्रत्ययः । दातारौ युवाम् । वा यत् । वाशब्दः चशब्दस्यार्थे । यच्छब्दस्तु खलु पुंद्वितीयाविभक्तिकः । यौ च युवाम् । निरततंसतम् । तसु उपक्षये इत्येतस्येदं रूपं न तनोतेः । अत्यर्थमुपक्षयथाः । यस्मै देयं तस्मै च धनं दत्तं य उपक्षयितव्यः तमुपक्षयथ इत्यर्थः । ता तौ नः अस्मान् हे वसू प्रशस्यौ वसुमन्तौ वा । सुगोपा सुष्ठु गोप्तारौ । स्यातं भवतम् । पातं रक्षतं च । नः अस्मान् । वृकात् प्राणिविशेषात् । अघायोः पापकामात् । भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः । अथवा कुक वृक इत्यस्य वृकशब्द आदातृवचनः । आदातुश्चोरादेः पाप-कामात् ॥ ७

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।
स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥ ८

मा कस्मैचित् अभिधातम् । अयं दधातिर्दानार्थः । आभिमुख्येन दत्तम् । किम् । द्वितीये पादे धेनूनामुपादानात् तत्सान्निध्यात् धेनूर्वा धनं वा । अमित्रिणे अमि-त्राय । नः अस्माकम् । मा च अकुत्र । यत्र ज्ञायते किं तदिति तदकिं चो रस्थानम् । तत्राकुत्र । अज्ञेये चोरस्थाने इत्यर्थः । अस्माकं संबन्धिभ्यो गृहेभ्यो युवाभ्यां दत्ता धेनवः दुह्यन्ते या गावः ताः । गुः गमन् । चोरैर्मापहरिषतेत्यर्थः । स्तनाभुजः । स्तना भुज्यन्ते यासां ताः स्तनभुजः ।... .........इत्यर्थः । अशिश्वीः । शिशवो बाला वत्सकाः । तद्रहिताः । गृहेषु बद्धवत्सका इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादेनेति शेषः ॥ ८

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९

दुहीयन् दुह्यतां मित्रधितये। धेट् पान इत्यस्य दधातेर्वा दानार्थस्येदं रूपम्। मित्राणां पानार्थं मित्रेभ्यो वा दानार्थम् । युवाकु । यु मिश्रणे । मिश्रणीयं पयः। पानार्हमित्यर्थः। युष्मत्कामं वा युवाकु। युवयोर्यागयोग्यमित्यर्थः । किंच राये च। सर्वत्रात्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । यं च नः अस्मभ्यं मिमीतम् । मिमीहिर्याच्ञकर्मा। याच्ञया अत्र तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते। दत्तम्। वाजवत्यै बलवतीम्। बलसहितं धनं न केवलमित्यर्थः। इषे चान्नं च। नः मिमीतं दत्तम्। धेनुमत्यै धेनुमतीम्। धेनुभिस्सहितमन्नं न केवलमित्यर्थः ॥ ९

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः ।
तेनाहं भूरि चाकन ॥ १०

अश्विनोः स्वभूतं असनं स्तुतिभिः संभक्तवानहम् । स्तुतवानित्यर्थः। रथम्। कीदृशम्। अनश्वं अश्ववर्जितम्। वाजिनीवतोः । वाजो बलम्। तद्वती सेना वाजिनी । अन्नं वा हविर्लक्षणं वाजम् । तद्वती। सत्राहीनादियागसन्ततिर्वाजिनी। तद्वतोः। स्वार्थिको वा एको मत्वर्थीयः। बलवतोरन्नवतोर्वा तेन स्तुतेन हेतुना अहं भूरि बहु चाकन कामयेऽश्विनौ । यस्मात् तं रथं स्तुतवान् तस्मान् बहु यद्यदभिप्रेतं तत्सर्वमश्विनौ याचे इत्यर्थः ॥ १०

अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु ।
सोमपेयं सुखो रथः ॥ ११

योऽयं हे समह। मह उत्सवः पूजा वा। सहितो महेन समहः नित्योत्सवयुक्तः पूज्यो वा। व्यत्ययेन चात्र एकवचनम्। हे समहौ। नित्योत्सवयुक्तौ पूज्यौ वेत्यर्थः। मा मां तनु। लडर्थेऽयं लोट्। प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः। तनुते। सर्वकामसमृध्या विस्तारयतीत्यर्थः । ऊह्याते प्राप्यते च युवाभ्याम्। जनान् अनु मनुष्यान् शत्रुभूतान् प्रति। सोमपेयं सोमपानं च प्रति। सुखो रथः ॥ ११

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः ।
उभा ता बस्रि नश्यतः ॥ १२

उत्तमा स्वप्ननाशिनी ।

पञ्चानामाश्विनानां सूक्तानामुत्तमा या ऋक् एषा स्वप्ननाशनार्था । अथशब्दोऽत्र पदपूरणः एतस्मादित्यस्यार्थे वा । एतस्मात् पञ्चभिः सूक्तैरश्विनोः स्तुतेः कारणात् । स्वप्नस्य । स्वप्नशब्देनात्र यः शयितुर्दुस्वप्न इष्यते स उच्यते न स्वप्नमात्रम् । द्वितीयार्थे च षष्ठी । दुस्वप्नम् । निर्विदे । विद सत्तायामित्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम् । निर्वेदयामि निस्सत्तां करोमि । नाशयामीत्यर्थः । न च केवलं दुस्वप्नम् । किं तर्हि । अभुञ्जतश्च । इयमपि द्वितीयार्थे एव षष्ठी । अभुञ्जानं च । भोक्तुं चासमर्थमित्यर्थः । कम् । सामर्थ्याज्जाठराग्निम् । रेवतः धनवतः । सति भोज्ये या भोजनशक्तिः तां चेत्यर्थः । नाश्यमानौ उभावपि ता तौ बाळ्हि । निपातोऽयं क्षिप्रार्थः । क्षिप्रं नश्यतः । लोडर्थेऽत्र लट् । अश्विनोः प्रसादेन मत्तो नश्यताम् ॥ १२

---

कदि॒त्था नॄँः पात्रं॑ देवय॒तां श्र॒वद्गिरो॒ अङ्गि॑रसां तुर॒ण्यन् ।
प्र यदान॒ड्विश॒ आ ह॒र्म्यस्यो॒रु क्रं॑सते अध्व॒रे यज॑त्रः ॥ १

ऐन्द्रं च ।

ऐन्द्रमेतत्सूक्तम् ।

ऐन्द्रं यदुच्यते सूक्तं तत्र कदित्थेत्येतत् षष्ठमौशिजस्य ।
वैश्वदेवमप्येतत् समाम्नातम् प्रतिनाभोनेदिष्टं ब्रह्मणोक्तम् ॥

तत्रेत्ययम् ।

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च उषस्ये दानसंस्तवः ।

इत्येतेषां परस्तादुक्तानां प्रतिनिर्देशः । तेषां मध्ये यदैन्द्रं सूक्तमुच्यते कदित्थेत्येतत् षष्ठमौशिजस्य कक्षीवतः । एतत् वैश्वदेवमपि । एवं हि साङ्ख्यायनानां ब्राह्मणे समाम्नातम् । तद्यानि तत्र वैश्वदेवानि तान्युद्धृत्यान्यानि निरुक्तानि प्राजापत्यानि परोक्षवैश्वदेवान्यधीयन्ते । प्रवः पान्तं रघुमन्यवः (ऋ॰ वे. १.-१२२. ) तं प्रत्नथा ( ऋ. वे. ५. ४४. ) कदित्था इति प्रतिनाभानेदिष्टं इति । अत्र ब्राह्मणे परोक्षवैश्वदेवं प्रतिनाभानेदिष्टं चेदमुक्तम् । प्रतिनाभानेदिष्टमिति च नाभानेदिष्टस्य प्रतिनिधिरुच्यते । नाभानेदिष्टं वैश्वदेवम् । तस्य प्रतिनिधित्वादिदमपि वैश्वदेवम् । परोक्षवैश्वदेवं तु इन्द्रादन्यासां स्तम्भीद्ध द्यां इत्यादीनां देवतानां विशेषणत्वेन कीर्त्यमानत्वात् । कच्छब्दोऽत्र

कद्ध नूनम् । ऋ. वे. १. ३८ १.

इतिवत् कदेत्यस्यार्थे । कदा इत्था सत्यम् । नॄन् । षष्ठ्यर्थेऽत्र च द्वितीया । मनुष्याणामस्माकं स्वभूतम् । पात्रं गृहचमसादि देवयतां देवकामानामङ्गिर-

साम् । पितृशाब्दस्यायं सोऽयमित्यभिसम्बन्धा-पन्ने प्रयोगः । अंगिरसोऽपत्यभूतानाम् । तुरण्यन् त्वरमाण इन्द्रः । पिबेदिति वाक्यशेषः । श्रवत् शृणुयाच्च । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । प्रत्ययमुपसर्गो वीत्यस्यार्थे । व्याप्नोति । विशो मनुष्यान्यष्टृन् । आकारस्तु पदपूरणः मर्यादायां वा । मर्यादया व्यप्नोति । किंच हर्म्यस्य । हर्तेरिदं रूपम् । हर्तुः गाबुभ्रनानामिन्द्रस्य । उरु बहु । क्रंसते । करोतेरयम् । लोटि नुमागमश्छान्दसत्वात् । क्रमेर्वा करोतेरर्थे । करोति । अध्वरे यज्ञे । यजत्रः यष्टा मनुष्यः । अथवा हर्म्यमिति गृहनाम । सप्तम्यर्थेऽत्र षष्ठी । अध्वरं इत्येतेन चास्य संबन्धः । क्रंसते इति क्रमिः स्वार्थे एव । यज्ञगृहे योऽध्वरः तस्मिन् बहु क्रामतीन्द्रः । पुनः पुनः गच्छतीत्यर्थः । यजत्र- यष्टव्यः ॥ १

स्तम्भी॑द्ध॒ द्यां स ध॒रुणं॑ प्रुषायदृ॒भुर्वाजा॑य॒ द्रवि॑णं॒ नरो॒ गोः ।
अनु॑ स्व॒जां म॑हि॒षश्च॑क्षत॒ व्रां मेना॒मश्व॑स्य॒ परि॑ मा॒तरं॒ गोः ॥ २

स्तंभिः प्रतिबन्धार्थः । तैस्तैरुपकारैः प्रतिबद्धवान् । हेति पदपूरणः । द्यां दिवम् । स प्रकृत इन्द्रः । किंच धरुणमुदकम् । प्रुषायत् क्षारयति मेघान् । ऋभुः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । वाजायान्नाय सत्यलक्षणाय । द्रविणं धनभूतम् । नरो मनुष्याकारः । कस्य धनभूतम् । उच्यते । गोः माध्यमिकाया वाचः । किंच स्वजाम् । स्वत एव प्रजापतेर्या जाता सा स्वजा । तां महिषः महानिन्द्रः । अनुचक्षत । परिशब्दोऽप्यपकृष्य एतेनैव संबन्धयितव्यः । आनुपूर्व्येण सर्वतः पश्यति । जानातीत्यर्थः । व्रां वरणीयां मेनां स्त्रियम् । भार्यामित्यर्थः । अश्वस्य । अशू व्याप्तौ । व्याप्तुः प्रजापतेः । मातरं मातृभूताम् । गोः । गन्तृत्वादिन्द्रोऽत्र गौरुच्यते । आत्मन एवेत्यर्थः । अथवा व्रा इति रात्रिनाम । उक्तं हि शाकपूणिना रात्रिरपि व्रा उच्यते इति । स्वजा चासौ स्वयमेव जायमानत्वात् । स्वयं जनयित्रीं महानिन्द्रो जानाति रात्रिं नाम स्त्रियमश्वस्य मातरम् । अश्वग्रहणमत्रोपलक्षणार्थम् । अश्वादेः प्राणिमात्रस्य । सस्यगाहारपरिणामादिकरणेन मातृभूतां गोरुषसश्च ॥ २

नक्ष॒द्धव॑मरु॒णीः पू॒र्व्यं राट् तु॒रो वि॒शामङ्गि॑रसा॒मनु॒ द्यून् ।
तक्ष॒द्वज्रं॒ निर्यु॑तं त॒स्तम्भ॒द्द्यां चतु॑ष्पदे॒ नर्या॑य द्वि॒पादे॑ ॥ ३

हक्ष स्तृक्ष नक्ष गतौ । गच्छतीन्द्रः । हवमाह्वानं प्रति । कदा । उच्यते । यदा अरुणीः अरुणवर्णा उषाः । पूर्व्यं पूर्वं प्रथमम् । राट् । आख्यातमेतत् । छान्दसत्वात्तु निघाताभावः । राजते दीप्यते उषसि उदितमात्रायामित्यर्थः । तुरः त्वरिता तुर्विता वा शत्रूणाम् । कस्य हवम् । उच्यते । विशां मनुष्याणां अङ्गिरसामृषीणां तदपत्य-

भूतानां वा अस्माकम् । अनुद्यून् । अनुशब्दोऽत्र लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु (पा. १. ४. ९०) इत्येवं वीप्सयां कर्मप्रवचनीयः । द्यु इत्यह्नो नामधेयम् । अहान्यहानीत्यर्थः । किंच तक्षत् । तक्षतिः करोतिकर्मा । शुद्धोऽपि सोपसर्गो द्रष्टव्यः । संस्करोति वज्रम् । कीदृशम् । उच्यते । नियुतम् । निशब्दोऽत्र प्रकर्षे निशुक्तं निरुक्तमिति यथा । प्रकर्षेण शत्रुभिः सहात्मनो मिश्रयितारम् । शत्रुशरीरेषु प्रवेष्टारमित्यर्थः । तस्तंभत् । तुल्यत्वेऽपि संहितायाः तक्षदित्यनेन लेडन्तेन समुच्चरणादिदमपि पदकारेण तस्तंभदिति लेडन्तं परिगृहीतं न लिङन्तं तस्तंभेति । अत्यर्थं स्तभ्नाति तैस्तैरुपायैः । द्यां दिवम् । कस्यार्थाय सर्वमेतत् करोति । उच्यते । चतुष्पदे नर्याय द्विपादे । नरेषु भवन्नर्यम् । मनुष्येषु भवं यच्च चतुष्पात् यच्च द्विपात् तस्य सर्वस्यार्थाय ॥ ३

अस्य मदे॑ स्वर्यं॑ दा ऋतायापी॑वृतमुस्रिया॑णामनी॑कम् ।
यद्ध॑ प्रसर्गे॑ त्रिककुम्निवर्त॑दप द्रुहो मानु॑षस्य दुरो॑ वः ॥ ४

अस्येत्ययं मदसंबन्धात् सोमस्य प्रतिनिर्देशः । अस्यसोमस्य मदे । यस्य च भावेन (पा. २ ३. ३७) इत्यवमियं सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतक्रियाध्याहारः । मदे प्राप्ते । एतेन सोमेन मत्तस्सन्नित्यर्थः स्वर्यम् । स्वृ शब्दोपतापयोः । शब्दकारिदाः । व्यत्ययेनात्र मध्यमः यष्ट्रे ददातीन्द्रः । ऋताय यज्ञार्थम् । अपीवृतं घटितम् । स्वगोष्ठे द्वारं निरुध्य स्थापितमित्यर्थः । उस्रियाणां गवामनीकं समूहम् । कदा । यत् यदा । हशब्दस्तु पदपूरणः । प्रसर्गे । प्रसृज्यते यस्मिन् स प्रसर्गो दानकालः । तस्मिन् । त्रिककुप् । त्रीणि अभिजनं शौर्यं यशश्च ककुभः सदृशानि समुच्छ्रितानि यस्य स त्रिककुप् । निवर्तत् यष्टारं प्रति निवर्तते । दानार्थं यष्टरभिमुखो भवतीत्यर्थः । किंच द्रुहः द्रोग्धुर्मेघस्य । कस्य द्रोग्धुः । उच्यते । मानुषस्य मनुष्यजातस्य सर्वस्य । मेघो ह्युदकं निरुन्धन् सर्वं मनुष्याजातं द्रोग्धि । तस्य दुरः द्वाराणि उदकनिर्गमनद्वाराणि । अपवः अपावृणोति ॥ ४

तुभ्यं पयो॒ यत्पि॒तरा॒वनी॑तां॒ राधः॑ सु॒रेत॑स्तु॒रणे॑ भु॒रण्यू ।
शुचि॒ यत्ते॒ रेक्ण॒ आय॑जन्त सब॒र्दुघा॑याः॒ पय॑ उ॒स्रिया॑याः ॥ ५

तुभ्यमिति तादर्थ्ये चतुर्थी । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यज्ञार्थाय तत्पयः उदकम् । त्वं वर्षतीत्येवमर्थं तदुदकमित्यर्थः । यत् कतमत् । उच्यते । यत्

पितरौ सर्वस्य पितृभूते द्यावापृथिव्यौ । अनीतां दित्यं प्रति नीतवत्यौ । यद्वा द्यावापृथिवीभ्यामाहृत्य रश्मयो नीतवन्तः तद्धेतुत्वप्रतिपत्त्या द्यावापृथिव्यावेव नीतवत्यावित्युच्यते । राधः धनभूतं सर्वस्य । सुरेतः शोभनमुदकम् । पय इत्यनेन चोदकत्वमुक्तम् । सुरेत इत्यनेन तु तस्य शोभनत्वमुच्यते इति नास्ति पौनरुक्त्यम् । किंरूपाय तुभ्यम् । उच्यते । तुरणे त्वरणाय तुर्वित्रे वा शत्रूणाम् । किंरूपे द्यावापृथिव्यौ । भुरण्यू क्षिप्रे । न च केवलमुदकम् । किं तर्हि । शुचि शुद्धं यत् ते रेकुणः धनभूतम् । आयजन्त आभिमुख्येन दत्तवन्तः । कृतमन्त इत्यर्थः । के । सामर्थ्यात् प्रजापतिप्रभृतयः सर्वे देवाः । सबर्दुघायाः । सबः अमृतमुच्यते । अमृतमयं दोग्ध्र्यः । पयःक्षीरम् । उस्रियायः गोः । तदपि तुभ्यं तव पानार्थमित्यर्थः । अथवैवमन्यथा अस्या ऋचोऽर्थयोजना । तुभ्यं पय इत्यत्र दध्युच्यते । पितरावपि स्वेषामपत्यानां पितृत्ववत् पालयितृत्वाद्वा दंपती यजमानौ । अनीतामित्यपि लडर्थे लङ् । दर्शपूर्णमासयोर्यद्धि यजमानौ वेदिं प्रति नयतः तत्तवार्थाय । यच्च धनं पुरोडाशाख्यं सुरेतः । शोभनं प्रणीतालक्षणं संस्कारकमुदकं यस्य तत् सुरेतः । यच्च ते तुभ्यमायजन्त मर्यादया ददत्यर्त्विजः पयः उस्रियायाः स्वभूतं तदपि तवैवार्थाय । शिष्टपदयोजना सदृशी ॥ ५

अध॒ प्र ज॑ज्ञे त॒रणि॑र्ममत्तु॒ प्र रो॑च्यस्या उ॒षसो॒ न सूरः॑ ।
इन्दु॒र्येभि॒राष्ट॒ स्वेदु॑हव्यैः स्रु॒वेण॑ सि॒ञ्चञ् ज॒रणा॒भि धाम॑ ॥ ६

अधशब्दोऽत्र पदपूरणः । एकवाक्यताप्रसिध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यः वृत्रवधादिषु प्रजज्ञे तरणिः यशसा शौर्येण च परिवृद्धोऽभूत् । यश्च प्रकर्षेण अमायत् अथवा तच्छब्दमध्याहृत्य स्वार्थ एवायं योज्यो लोट्प्रत्ययः । ममत्तु तृप्यत्विति । यश्च प्ररोचि प्रकर्षेण दीप्यते । अस्या उषसो न सूरः । नशब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थनीयः । यथायमस्या उषसः संबन्धी सूर्यः तद्वत् । सूर्यस्योषसः पुत्रत्वेन सम्बन्धः ।

रुशद्वत्सा रुशती । ऋ. वे. १. ११३. २.

इत्यत्रोक्तम् । न च केवलमेवंविधमेव । किं तर्हि । इन्दुः सोमः । येभिः यैः अष्ट । व्याप्तिकर्मायम् । देवैः सह प्राप्तम् । स्वेदुहव्यैः स्वेन्दुहव्यैः । नकारलोपश्छान्दसः । स्वा इन्दुहव्या येषां ते स्वेन्दुहव्याः । स्वैः सोमैः देवानां यष्टारः । के पुनस्ते । इन्द्रस्य सखायोऽङ्गिरसः । तैः स्वेन्दुहव्यैः । वेस्रुण स्रुवसदृशेन ग्रहचमसादिना पात्रेण । सिञ्चन् । व्यत्ययेनायं कर्मणि शतृप्रत्ययः । सिच्यमानः । अभि धाम स्थानं तेजो

न्वा आ हवनीयाख्यं प्रति । आहवनीये हूयमान इत्यर्थः । न च केवल इन्दुः । किं तर्हि । जरणा स्तुतिश्च । यो येर्देवैस्सह सोमं पिबति स्तूयते चेत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेः साकाङ्क्षत्वाच्च तैः स्वस्वैरङ्गिरोभिः सह तृप्यत्विति वाक्यशेषः ॥ ६

स्विध्या यद्वनधितिरपस्यात् सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।
यद्ध प्रभासि कृत्व्याँ अनु द्यूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७

यदा सुष्ठु इद्धा दीप्ता स्विध्मा । सुनिशितेत्यर्थः । वनधितिः । वनसब्दोऽत्र

न हि मे अस्त्यघ्न्या । ऋ वे. ८. १०२. १९.

इति दर्शनात् तीक्ष्णवचनः । धितिशब्दः स्वधितिपर्यायः । तीक्ष्णस्वधितिः । अपस्यात् । अपः कर्म विशसनाख्यम् । तत् कर्तुमिच्छति । पशुं विशसतीत्यर्थः । सूरः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य संबन्धिनि अध्वरे यज्ञे । अदिते ह्यादित्ये यज्ञः क्रियत इत्ययं सूर्यस्य यज्ञेन संबन्धः । परिरोधना सर्वतो निरोध्री । मारयित्रीत्यर्थः । गोः । गोग्रहणमत्रोपलक्षणार्थम् । गवादेः पशोः । यद्ध । हशब्दश्चार्थे । यदा च प्रभासि । भा दीप्तावन्यत्र इहतु गत्यर्थः । यज्ञं प्रति गच्छसि । कृत्वीति कर्मनाम । कृत्व्यान् यागकर्मार्हान् । प्रति द्यून् दिवसान् । यागदिवसानित्यर्थः । कस्यार्थाय । उच्यते । अनर्विशे पश्विषे तुराय । ऋ गतौ । अगवा विशो यस्य सोऽनर्वित् । कोऽसौ । यस्य मित्रादयो वा मनुष्या यष्टृत्वान्नरकं न गताः परिचारका वा सर्वे । पशून्य इच्छति स पश्विट् । देवान् परिचरितुं यस्त्वरते स तुरः । सर्वत्र च तादर्थ्ये चतुर्थी । अगतमनुष्यस्य पशुकामस्य त्वरणस्य च यजमानस्यार्थाय । यज्ञमस्याविघ्नेन समापयितुमित्यर्थः । यदेति श्रुतेस्तदेत्यध्याहृस्य परयचैकवाक्यता ॥ ७

अष्टा महो दिव आदो हरी इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।
हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८

अष्टा व्याप्ता । महः महतो दिवो द्युलोकस्य । आदः अभक्षयः । हरी इत्येतदभियोधान इत्येतेन संमन्वयितव्यः । भक्षय किम् । उच्यते । इहास्मद्यज्ञे । द्युम्नासाहम् । द्युम्नमन्नं मांसमण्डादि । तद्यत् स्वादुत्वेनाभिमतं यस्तत्सर्वमेवाभिभवति, स द्युम्नासाहः । तम् । हरी अभियोधानाः । हरी इति तृतीयार्थे प्रथमा । अश्वाभ्यामभियोधन् । उत्सं मेघम् । वर्षन्नित्यर्थः । कतमं सोमम् । उच्यते । हरिं हरितवर्णं यत् यं ते तवार्थाय । मन्दिनं स्तुतिमन्तं मोदयितारं वा । धुक्षन् दुग्धवन्तः ऋत्विजः।

क्षरितवान् इत्यर्थः । वृधे वर्धनाय इन्द्रस्य तवात्मनो वा । गोरभसम् । गावः स्तुतयः आपो वा । रभस इति महन्नाम । तस्मात् तत् करोति (वा० ३.१.२६.५, ६) इति णिच् । पचाद्यच् । गावो रभयितारो यस्य स गोरभसः । गोभिरद्भिर्वा महत्कृत इत्यर्थः । तं गोरभसम् । केन धुक्षन् । उच्यते । अद्रिभिरभिषवग्रावभिः । वाताप्यं उदकरूपम् । अथवा वातं प्राणः । तस्याप्यायितारम् । प्राणकरमित्यर्थः ॥ ८

त्वमा॑य॒सं प्रति॑ वर्तयो॒ गोर्दि॒वो अश्मा॑नमु॒प॑नीतमृ॒भ्वा ।
कुत्सा॑य॒ यत्र॑ पुरुहूत॒ वन्व॒ञ्छुष्ण॑मन॒न्तैः परि॒यासि॑ व॒धैः ॥ ९

त्वमायसं लोहमयं वज्रम् । प्रतिवर्तयः गमितवानसि । वक्त्रे प्रोतवानसीत्यर्थः । कम् । उच्यते । गोः सर्वगताया अपि दिवः । अश्मानं व्याप्तारं शुष्णं नामासुरम् । उपनीतं प्रापितम् । किम् । सामर्थ्याद्युद्धभूमिम् । ऋभ्वा । ऋभुरिति मेधाविनाम । मेधाविना । केन । सामर्थ्यात्त्वयैव । कस्मिन् काले । उच्यते । कुत्साय कुत्सस्य ऋषेरर्थाय । यस्मिन् काले । हे पुरुहूत बहुभिराहूत वन्वन् याचमानः । यत् कुत्सस्याभिप्रेतं तत् प्रार्थयमान इत्यर्थः । शुष्णं नाम असुरम् । अनन्तैरत्यन्तबहुभिः । परियासि । यियात इति वधकर्मसु पाठात्

यथा वज्रिवः परियास्यंहः । ऋ. वे. ६. ३७. ४.

इति च दर्शनात् यातिरत्र वधार्थः । वधैः प्रहारैः ॥ ९

पु॒रा यत्सूर॒स्तम॑सो॒ अपी॑ते॒स्तम॑द्रिवः फलि॒गं हे॒तिम॑स्य ।
शुष्ण॑स्य चि॒त्परि॑हितं॒ यदोजो॑ दि॒वस्परि॒ सुग्र॑थितं॒ तदादः॑ ॥ १०

अत्रेतिहासमाचक्षते । वृत्रः किल सूर्यनिरोधनसमर्थं महत्तमस्ततान । तं हत्वेन्द्रः तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकार इति । तदेतत् सव्येनोक्तम् ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीः । ऋ. वे. १. ५१. ४.

इति । तत्र तमस्यवतो वृत्रस्य फलिगोऽपि सहायो बभूव । तमपीन्द्रो जघानेति । तदेतदिहोच्यते । यदित्येतस्य तमित्येतेन सामानाधिकरण्याद्व्यत्ययेन नपुंसकता । यच्छब्दश्रुतेश्च उक्तेतिहासार्थसंयुक्तवाक्याध्याहारः । यस्तमस्तन्वतो वृत्रस्य सहायो बभूव तं पुरा प्राक् । सूरः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य संबन्धिनः । सूर्यनिरोधसमर्थस्येत्यर्थः । तमसः अपीतेः अपीत्येषोऽपेत्यस्य स्थाने । अपगतेः । यावत् तत्कृतं सूर्यनिरोधसमर्थं तमो नापागच्छति तावदित्यर्थः । हे अद्रिवः । वज्रोऽत्राद्रिवाचकत्वा-

द्रादरणाद्वा अद्रिरुच्यते । तद्वन् । फलिगं नामासुरं प्रति । हेति वज्रम् । अस्य । भूते काले लोडयं द्रष्टव्यः । क्षिप्तवानसि । वज्रेण फलिगं हतवानसीत्यर्थः । शुष्णस्य चित् । चिच्छब्दोऽत्र चार्थे । शुष्णनाम्नश्चासुरस्य । परिहितं सर्वतो निहितं यदोजः सेनालक्षणं बलम् । दिवः परि द्युलोकस्योपरि सुग्रथितं युद्धयोग्येन सूचीमुखादिना व्यूहेन व्यवस्थापितम् । तदादः आदारितवात् । हतवानित्यर्थः । अथवैवमन्यथास्या ऋचोऽर्थयोजना । फलिग इति मेघनाम । य उदकं निरुध्य स्थितः तं मेघं प्रति पुरा तत्कृतस्य सूर्यनिरोधसमर्थस्य तमसोऽपगतेः वज्रं क्षिप । शुष्णस्य च शोषयितुरादित्यस्य स्वभूतं रश्मिभिराहृतस्य सर्वतो निहितं यदोजः । ओज इत्युदकनाम । उदकं सुग्रथितम् । तच्चादारय ॥ १०

अनु॑ त्वा म॒ही पाज॑सी अ॒चक्रे॒ द्यावा॒क्षामा॑ मदतामिन्द्र॒ कर्म॑न् ।
त्वं वृ॒त्रमा॒शया॑नं सि॒रासु॑ म॒हो वज्रे॑ण सिष्वपो व॒राहु॑म् ॥ ११

..................... ......... ..........................................................

अचक्रे । क्रमेरिदं रूपम् । अचंक्रमणे स्थिरे । द्यावाक्षामा । क्षामेति पृथिवीनाम । अनुमदतां द्यावापृथिव्यौ मदिर्मोदनार्थः । अनुमोदितवत्यौ । हे इन्द्र कर्मन् कर्मणि वृत्रवधाख्ये । वृत्रघ्नं तं त्वामनुज्ञातवत्यावित्यर्थः । अनुज्ञातश्च सः त्वं वृत्रमाशयानम् । शेतिरत्र स्थानार्थः आमाशयो जलाशय इति यथा । तिष्ठन्तम् । सिरासु । सीरा इति नदीनाम । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नदीषु । नदीभिश्च तदीया आपो लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षे या नद्यः तदप्सु गूहितमित्यर्थः । तद्धिरण्यस्तूपेनोक्तम्

अतिष्ठन्तीनाम् । ऋ. वे. १. ३२. १०.

इति । महः महांस्त्वम् । महता वज्रेण । सिष्वपः आत्यन्तिकेन मरणलक्षणेन स्वापेन स्वापितवान् । मारितवानित्यर्थः । वराहुं वराहाकारम् ॥ ११

त्वमि॑न्द्र न॒र्यो॑ याँ अवो॒ नॄन्तिष्ठा॒ वात॑स्य सु॒युजो॒ वहि॑ष्ठान् ।
यं ते॑ का॒व्य उ॒शना॑ म॒न्दिनं॒ दाद्वृ॑त्र॒हणं॒ पार्यं॑ ततक्ष॒ वज्र॑म् ॥ १२

त्वं हे इन्द्र नर्यः नृभ्यो हितः नृषु वा साधुः । यान् अवः पालितवानसि । नॄन् मनुष्यानस्मान् । यच्छब्दश्रुतेर्योग्यविभक्त्यर्थयुतस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तदर्थं तिष्ठ आतिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । वातस्य । षष्ठीश्रुतेरत्र सकाशादिति वाक्यशेषः । वहिष्ठा नित्येतेन च संबन्धः । वातस्य सकाशाद्वोढृतमान् । सुयुजः । सुखं ये युज्यन्ते ते सुयुजः । नात् । आख्याय च यं ते काव्यं इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते । त्वष्टा इन्द्रार्थं वज्रं चकारेति । तद्धिरण्यस्तूपेनोक्तम् ।

त्वष्टाऽस्मै वज्रम्। ऋ वे १ ३२ २.

इति। तं कृतमानीयेन्द्राय उशना दत्तवानिति। तदेतदिहोच्यते। ...

... त्वष्टा कृतं सन्तमानीय दत्तवान्। वृत्रहणं वृत्रस्य हन्तारम्। पार्यम्। पॄ पालनपूरणयोः। पालयितारं स्तोतॄणाम्। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तं ततक्ष। तक्षिनः करोतिकर्मा। शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः। लोडर्थे लिट्। मध्यमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः। अस्मदीयशत्रुवधार्थं संस्कुरु। निश्येत्यर्थः। वज्रम्॥ १२

त्वं सूरो॑ ह॒रितो॑ रामयो॒ नॄन् भर॑च्च॒क्रमेत॑शो॒ नायमि॑न्द्र।
प्रास्य॑ पा॒रं न॑व॒तिं ना॒व्या॑ना॒मपि॑ क॒र्तम॑व॒र्तयोऽय॑ज्यून्॥ १३

त्वं सूरः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। सूर्यस्य स्वभूतान् हरितः हरितवर्णानश्वान्। रमयः रतिं कारितवान्। क। अस्यैव सूर्यस्य रथे। नॄन्। चतुर्थ्यर्थे द्वितीया। नृभ्यः मनुष्याणामनुग्रहार्थं सूर्याश्वान् रथे रतिं कारितवानित्यर्थः। किं कुर्वन्। उच्यते। भरत्। बिभर्तेर्धारणार्थस्येदं रूपम्। असुरैर्भज्यमानं धारयन्। रक्षन्नित्यर्थः। चक्रं सूर्यरथस्य। एतशो न। द्वितीयार्थे प्रथमा। नशब्द उपमार्थत्वाभावात्। पदपूरणः। अश्वं चासुरैरपह्रियमाणम्। तदेतत् सव्येन नोधसा चोक्तम्।

त्वं रथमेतशम्। ऋ वे. १. ५४. ६.

प्रैतशं सूर्ये। ऋ. वे. १. ६१. १५.

इति। अयम्। इन्द्रस्यायं प्रतिनिर्देशः। अयं त्वं हे इन्द्र। किं च प्रास्य। असु क्षेपणे। प्रक्षिप। पारमन्तम्। नवतिम्। षष्ठ्यर्थेऽत्र द्वितीया। नवतेर्नदीनाम्। नाव्यानां नौभिस्तार्याणाम्। अगाधापगानामित्यर्थः। कर्तं गर्तम्। अपि अवर्तयः। अपि इत्येषः प्रत्येतस्य स्थाने। प्रावर्तयः। कूपे प्रक्षिपेत्यर्थः अयज्यून् अयजनशीलान्॥ १३

त्वं नो॑ अ॒स्या इ॑न्द्र दु॒र्हणा॑याः पा॒हि व॑ज्रिवो दुरि॒ताद॒भीके॑।
प्र नो॒ वाजा॑न् र॒थ्यो॒३ अश्व॑बुध्याङिषे य॑न्धि॒ श्रव॑से सू॒नृता॑यै॥ १४

त्वं नः अस्मान् अस्या हे इन्द्र दुर्हणाया। क्लेशेन या हन्ति सा दुर्हणा। तस्याः कस्याः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दुर्हणायाः। अस्माद्दुर्भिक्षादित्यर्थः। पाहि हे वज्रिवः। वज्रो यस्मिन्नस्ति स वज्री आयुधसमूहः। तद्वन्। न च केवलाद्दुर्भिक्षात्। किं तर्हि। दुरितात् अपुण्याच्च। अभीके संग्रामे च। किंच नः अस्मभ्यं वाजान् बलानि सेना-

लक्षणानि । रथ्यः . ... ... ......... ......... ... ... ...... ..
अन्नं च प्रयन्धि प्रयच्छ । श्रवसे । श्रवः कीर्तिर्धनं वा । तच्च । वाचं च ॥ १४

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरन्त ।
आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५

सेति तच्छब्दश्रुतेरस्मत्सुमातिरित्येतेन संबद्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मदिति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । येयमस्मासु सुमतिः शोभनानुग्रहपरा बुद्धिः सा ते तव कदाचिदपि विदसत् अविच्छिन्ना । सर्वदैवास्त्वित्यर्थः । हे वाजप्रमहः । वाजं बलं प्रकर्षेण महद्यस्य स वाजप्रमहाः । तस्य संबोधनं हे वाजप्रमहः । कस्मात् । उच्यते । यस्मादिषः अन्नान्यस्मदीयहविर्लक्षणानि । संवरन्त सम्यक् त्वा संभजन्त । यस्मात् त्वां यजाम इत्यर्थः । किंच नः अस्मानाभज आभिमुख्येन भज । हे मघवन् गोषु । सप्तमीनिर्देशात् स्थिता इति वाक्यशेषः । गवां......... स्थित इत्यर्थः । अर्यः यस्त्वमीश्वरः । अथवा अर्यशब्दोऽत्र षष्ठ्यन्तः । अरेः स्वभूतासु गोषु स्थितान् । शत्रोर्या गावास्ता अस्मभ्यं दत्वा अस्मान् भजेत्यर्थः । भज्यमानाश्च वयं मंहिष्ठाः । मंहतीति दानकर्मा । अतिशयेन दातारः सोमस्येत्यर्थः । ते तुभ्यं सधमादः सह च मदितारः । सह सोमस्य पातार इत्यर्थः । स्याम नित्यं भवेमेत्याशास्महे ॥ २५

इति ऋग्वेदभाष्ये अष्टमोऽध्यायः
समाप्तः

प्रथमोऽष्टकः समाप्तः ।



# LIST OF CORRECTIONS.

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 1 | 11 | अनुष्ठातु | अनुष्ठातु |
| | 13 | प्रदिपाद | प्रतिपाद |
| 2 | 5 | विश्वामित्र | विश्वामित्रस्य |
| | 10 | स्त्रायंते | स्त्रायते |
| 3 | 10 | इद्द्वेषु | इद्वेषु |
| | 15 | च्छितीः | च्छ्रितीः |
| 4 | 9 | प्रप्रजाकामः | प्रजाकामः |
| | 17 | २६ | २६-५,६ |
| 5 | 6 | ति | इति |
| 6 | 5 | गता | गतौ |
| | 22 | आद्युदात्तः | अनुदात्तः |
| 7 | 9 | घृतेच्ची | घृताची |
| | 15 | पति | परि |
| | 26 | उतकाधि | उदकाधि |
| 8 | 5 | अश्विनै | अश्विनौ |
| | 21 | गामिनो | गामिनौ |
| 10 | 22 | यजमानात् | यजमानान् |
| 11 | 3 | स यज्ञे | सा यज्ञे |
| | 18 | पानान्त | पानानन्त |
| 16 | 25 | वशत् | वशात् |
| 17 | 6 | केनुं | केतुं |
| | 19 | दुर्क | दुदर्क |
| 18 | 23 | सुष्टु | सुष्ठु |
| | 26 | गुंणैः | गुणैः |
| 19 | 2 | समस्मि | समस्मि |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 19 | 5 | १३ | ९३ |
| | 6 | मंळाद्वा | मण्डलाद्वा |
| 20 | 2 | माह्लो | माँह्लो |
| | 10 | प्रकुष्ट | प्रकृष्ट |
| | 26 | वृाष्ट | वृष्टि |
| 21 | 11 | देवानां | देवानां वा |
| 22 | 7 | दर्शनीय | दर्शनीया |
| 23 | 1 | ना | न । |
| | 20 | उर्वाः | उर्वीः |
| 24 | 22 | त्तव | तव |
| 25 | 21 | सृजुति | सृजति |
| 27 | 12 | कीति | कीर्ति |
| | 15 | गृणंत | गृणन्त |
| 29 | 2 | सोमषा | सोमपा |
| | 3 | मृषु | वृष |
| | 17 | शार | रार् |
| | 18 | निषेध्रे | निषेद्धे |
| | 19 | अस्मत्सो | अस्मत्स्तो |
| | 24 | तास्मित् | तमित् |
| 30 | 9 | व्यानुतः | व्याप्नुतः |
| 31 | 12 | विश्वताः | विश्वतः |
| 33 | 3 | विदु । | विदुः |
| 35 | 6 | मृडय | मृळय |
| | 11 | हविश्व | हविश्च |
| 36 | 19 | वक्त्वाम् | वाक्त्वम् |
| 37 | 3 | पूव्यस्य | पूर्व्यस्य |
| | 6 | सदशास्य | सदृशास्य |
| | | दृदृश्यते | दृश्यते |
| | 17 | रात्रि | रात्रिः |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 38 | 1 | इळा | इळा |
| 39 | 14 | द्रब्साः | द्रप्साः |
| | 24 | वाद्यतौ | वाघतौ |
| 40 | 1 | ताम्र | तान्य |
| 41 | 2 | योज्य | योजय |
| | 4 | विशांन्त्व | विशन्त्व |
| 42 | 20 | घध्वरे | अध्वरे |
| | 27 | शब्द- | शब्दः |
| 43 | 3 | नि यानि यानि | नि यानि |
| | 17 | भेंब | भेंव |
| 45 | 24 | क्षत | शत |
| 46 | 6 | वकण | वरुण |
| | 26 | स्सर्वे | त्सर्वे |
| 51 | 2 | मर | मरु |
| | 9 | घृष्टा | धृष्टा |
| 52 | 9 | मेघोन् | मेघान् |
| 53 | 1 | विप्रे | विप्रे |
| | 19 | सुंख | सुखं |
| | 20 | धाम् | धाम् |
| 54 | 13 | १०१ | १६१ |
| | 17 | दशतौ | द्दशतौ |
| | 22 | मौत्ति | मौक्ति |
| 56 | 1 | हबा | हवा |
| 57 | 3 | सारयी | सारथी |
| 60 | 2 | यन्दि | यन्ति |
| | 21 | केचित्त | केंचित्तु |
| 61 | 25 | ततमम् | ततम |
| 63 | 15 | सुधनाम् | सुध्रनान् |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 67 | 24 | चरिषं | चारिषं |
| 68 | 9 | विद्यमें | विद्युमें |
| | | ऋषिभिः | ऋषिभिः |
| | 13 | विद्यः | विद्युः |
| | | कुयात् | कुर्यात् |
| 69 | 16 | प्रयः | प्रायः |
| | 19 | सवितवै | सवितवैं |
| | | ३३ | ७ |
| 70 | 18 | प्रत्यक्ष | अप्रत्यक्ष |
| | 21 | (ए ब्रा. ) | (ए. ब्रा. ७. १६. ६) |
| | 24 | धनबलं | धनं बलं |
| | 28 | मीड | मीढ् |
| 71 | 20 | वक्रा | वक्ता |
| | 25 | शवोः | शत्रोः |
| 72 | 11 | ददृश्रे | ददृश्रे |
| | 21 | दुंभु | दंभु |
| | | ष्व | एव |
| | 23 | रातौ | रात्रौ |
| 74 | 5 | हवि | हवि |
| | 24 | हलेव | हलवें |
| | | वीरधः | रीरधः |
| 75 | 12 | सीमहे | सीमहि |
| 76 | 2 | दाशुष | दाशुषे |
| | 18 | मसः | मासः |
| | 23 | वृहतः | बृहतः |
| 77 | 4 | कृत्वा | कुत्वा |
| | 5 | निपीदति | निषीदति |
| 78 | 25 | रेष्व | रेष्वा |
| | 27 | इद्रे | उद्रे |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 94 | 17 | प्रत्वया | प्रज्ञ वा |
| | 19 | स्तरं | स्तरं |
| | | वा॒॑ वाजेबाजे | वाजेवाजे |
| | 22 | प्रत्पौ | प्राप्तौ |
| | 23 | इदमिदं इदमिद् | इदमिदं |
| 96 | 26 | उपथास्या | उपथाया |
| 99 | 10 | अग्नेः | अग्ने |
| 100 | 7 | याज्यो ऽ | याज्यो ऽ |
| | 10 | स्ववलंबसे | अवलंबसे |
| 101 | 13 | मत्रि | मग्नि |
| | 21 | भयेव | भयवे |
| 102 | 10 | विवस्तते | विवस्वते |
| | 16 | मुञ्चसे | मुञ्चसे |
| | 24 | वदा | वेदा |
| | | मेका | मेका |
| 103 | 5 | तकस्ये | तक्स्ये |
| 104 | 13 | मम्तुत्या | मत्म्तुत्या |
| | 26 | स त्वा | सं त्वा |
| | 28 | त्वष्तु | त्वत्पु |
| 105 | 23 | नम | नाम |
| | 29 | रक्षमा | रक्षमा |
| 106 | 25 | याऽञा | याञ्जा |
| 107 | 23 | वसानि | वसाति |
| 108 | 3 | तितिक्षायम् | तितिक्षायाम् |
| | 10 | पधं | राधं |
| | 17 | मुक्त्यर्था | मुक्त्यर्थः |
| | | अग्ने | अग्ने |
| | | मरणादिन्य | मरणादीन्य |
| | 25 | मनु | मनु |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 120 | 12 | व्याप्तो | व्याप्तौ |
| | 13 | युयुत्समानः | युयुत्समाना |
| | 16 | अयन् | आयन् |
| 121 | 8 | चारः चक्षु | चारचक्षु |
| | 9 | अवुभो | अबुभो |
| | 20 | अदुक्ष्यन् | अधुक्षत् |
| 122 | 25 | इळाबशो | इळाबिशो |
| | 26 | हळहा | इळहा |
| | 29 | कश्चित्तु | कश्चित्तु |
| 123 | 3 | बन्धाच्छ | बन्धाच्च |
| | 5 | यावन् | यावत् |
| | 15 | मतिरन् | मतिरत् |
| | 17 | स्तुति | स्तुतिं |
| | 18 | हि | यो |
| 124 | 12 | श ूयतां | शत्रूयतां |
| 125 | 1 | वासः। | वासः। ऋ. वे. १. ११५. ४ |
| | 6 | सैनाया | सेनायां |
| | 19 | स्कम्सासः | स्कम्भासः |
| | 26 | त्रयस्क | त्रयः स्क |
| 126 | 14 | वहतमा | वहतम |
| | 15 | काश्रि | क। त्रि |
| | 26 | वचिन्वतम्। | व पिन्वतम्। |
| 127 | 8 | वहत | वहतं |
| | 12 | अश्यिनोःरथ | अश्विनोः रथ |
| | 22 | त्रिप्राकरा | त्रिप्रकारा |
| 128 | 3 | दत्तं इ | दत्तं |
| | 4 | मित्यर्थः | इत्यर्थः |
| | 23 | स्वसाराणि | स्वसराणि |
| 129 | 7 | कृपादे- | कृपादेः |
| | 9 | दस्राः | दस्रा- |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 130 | 8 | यस्यादर्थे | यस्मादर्थे |
| | 15 | लट्व्यस्य | लट्ट् व्यत्य |
| | 23 | यैषां | येषां |
| | 25 | पानाहं | पानाहं |
| 131 | 14 | निवेशनां | निवेशनीं |
| | 17 | द्वितीययो मैत्र | द्वितीयो मैत्रा |
| | 19 | अग्र | अग्रे |
| | 23 | देवो | देवो |
| | 25 | जसा | रजसा |
| 133 | 6 | प्रउगमु | प्रउग उ |
| | 27 | कश्चिकेत | कश्चिकेत |
| 134 | 11 | आततानि | आततान |
| | 26 | सविता | सविता |
| 135 | 9 | तव्यर्थः | तण्यर्थः |
| | 25 | आद्य | अद्य |
| 136 | 4 | हिरण्यस्तूःपा | हिरण्यस्तूपा |
| | 16 | विधमे | विधेम |
| 137 | 14 | यस्मिन् | यस्मिन् |
| | 15 | यवीष्ठ्य | यविष्ठय |
| | 22 | च ईमिति | घ ईमिति |
| 138 | 4 | दश्वां | दश्वो |
| | 15 | यत्रेष्यन्ते | यत्रेष्यन्ते |
| 139 | 7 | यष्टतमम् | यष्टृतमम् |
| | 22 | अन्नानि | अन्नानि |
| 140 | 26 | ऊध्वात् | ऊर्ध्वात् |
| 141 | 11 | धूर्तैः | धूर्तैः |
| | 18 | हन्योत् | हन्यात् |
| | 25 | सामर्थ्यादस्म | सामर्थ्यादस्मा |
| 142 | 14 | तुर्वि— | तुर्वी— |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 143 | 4 | मध्योतिथि | मेध्यातिथिः |
| | | ऋता दधी | ऋतादधि |
| | 15 | छान्दसि | छन्दसि |
| | 19 | व्याघ्रदि | व्याघ्रादि |
| | 20 | शुभम् | शुभम् |
| | 23 | त्रीव्योतानि | त्रीण्येतानि |
| | 25 | अन्यत्राश्नि | अन्यत्राश्रि |
| | | ततोऽन्योः | ततोऽन्यः |
| | 26 | त्यमेन | त्ययेन |
| 144 | 1 | पुत्रः पात्रैश्च | पुत्राः पौत्राश्च |
| | | योश्चत्र | योश्चात्र |
| | 4 | अजायन्तं | अजायन्त |
| | 5 | वृषद्वर्णाभिः | पृषद्वर्णाभिः |
| | 8 | नातळना | नात्तळना |
| | 15 | अस्तु | अस्त्यु |
| | 19 | गुहिता | गृहीता |
| | 20 | द्वाब्दं | शब्दं |
| 145 | 14 | गोष्वधर्न्ये | गोष्वघ्न्यं |
| 146 | 18 | जजुर्वाँ | जुजुर्वाँ |
| 147 | 7 | जनं | जानं |
| 148 | 7 | दार्शीतः | दर्शितः |
| | 14 | अजुच्य | अचुच्य |
| | 15 | च्यर्वातन | च्यवीतन |
| | 27 | क्षिप्रनमै | क्षिप्रनामै |
| 149 | 12 | बहूनाम | बहुनाम |
| | 23 | रव्यन्ति | रण्यन्ति |
| 150 | 4 | एतदुक्तं | एतदुक्तं |
| | 19 | स्यातू | स्यात् |
| 151 | 2 | प्रासत्स्यत | प्रासत्स्यथ |
| | 7 | जरितेत्येन | जरितेत्येतेन |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 151 | 9 | देशात्सर्व | देशात्सर्व |
| | 22 | दुर्ह्णा | दुर्हणा |
| 152 | 3 | रोगेवन्तः | रोगवन्तः |
| 154 | 12 | इमत्यर्धर्चे | इत्यर्धर्चे |
| | 13 | असद्भवन्तु | असन् भवन्तु |
| 155 | 9 | बन्धकाय | बन्धाय |
| | 18 | पर्यैष्यम् | पर्यैष्यः |
| | 24 | यात्स्थिथरं | यात्स्थिरं |
| 156 | 6 | बर्वत | पर्वत |
| | 16 | मिह्ळुष | मीळ्हुष |
| 157 | 18 | द्वितीर्याथ | द्वितीयार्थे |
| 158 | 6 | पालह | पालनह |
| | 12 | द्विासता | द्विंसिता |
| | 25 | द्रिषे | द्विषे |
| | | सुजत | सृजत |
| 159 | 19 | द्धेग्रति | दर्धात |
| 160 | 3 | श्वैत | श्वैत |
| | 24 | यत्यास्त्वां | यस्यास्तां |
| 161 | 8 | रान्यैः | रन्यैः |
| | 24 | सिध्यर्थैः | सिध्यर्थे |
| | 27 | गज्छन्ती | गच्छन्ती |
| 162 | 5 | सपर्कं | संपर्कं |
| | 6 | र्दीप्ते : | र्दीप्तैः |
| 164 | 11 | घ्रन्तं | घ्नन्तं |
| | 19 | संख्याा | संख्या |
| 165 | 22 | स्तृतिः | स्तुतिः |
| 166 | 26 | कम | कर्म |
| 167 | 5 | भुक्षिता | भुक्षितः |
| | 11 | किञ्चा | किंचा |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 167 | 22 | राभि | रभि |
| | 26 | चोरणां | चोराणां |
| 168 | 2 | वोयेम | वोचेम |
| | 11 | करप्त | करत्प |
| | 13 | अदि्तिः | अदितिः |
| 169 | 7 | बृ.दे. | बृ. दे. ३. १०८, १०९ |
| | 11 | य च | यथा च |
| | 13 | कद | कदा |
| | 27 | त्मने | त्मनो |
| | 28 | राचत | रोचते |
| 171 | 10 | विवख | विवस्व |
| 172 | 8 | बसु | वसु |
| | 15 | राश्रि यम् | रश्रियम् |
| | | हिसा | हिंसा |
| | 16 | यज्ञनाम् | यज्ञानाम् । |
| | | श्रियं | श्रियं |
| 173 | 17 | राडूत | राहूत |
| 174 | 6 | आग्ने | अग्ने |
| 175 | 3 | वत्हि | वह्नि |
| | 10 | श्रुण्व | शृण्व |
| | 21 | क्षराति | क्षरति |
| 176 | 1 | षूरणः | पूरणः |
| | 7 | शादि ाः | शादित्याः |
| | 16 | यज्ञानम् | यज्ञानाम् |
| 177 | 3 | चित्रश्राव | चित्रश्रव |
| | 8 | दीधरे | दधिरे |
| | 12 | भ्रजौ | भ्राजौ |
| | 14 | ष्ठिषु | ष्ठिषु |
| | 18 | अ अत्तु | आ अत्तु |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 178 | 23 | इहद्य | इहाद्य |
| 179 | 3 | क्षयितारौ | क्षपयितारौ |
| | 6 | ञपूर्वं | ञ तत्पूर्वं |
| | 12 | न्तोऽश्वः | न्तोऽश्वाः |
| | | सृष्टावुत्र | सृष्टावुत्प |
| | 13 | विष्टपितिदि | विष्टबिति दि |
| | 15 | पतन्ति | पतति |
| | 23 | कधना | कधाना |
| 180 | 29 | णाम् । | णम् । |
| 181 | 3 | ण्यन्तरस्य | ण्यन्तस्य |
| | 17 | बद्धान | बद्धान् |
| 182 | 5 | योग्याक्ि | योग्याक्ति |
| | 13 | इति । अथ तास | इति यथा । तास |
| 183 | 8 | समाप्य | समाप्य |
| | 15 | संबन्ध | संबन्ध |
| | 17 | पिप्रतो | पिप्रतोः |
| | 18 | सोमेनान | सोमेना |
| 184 | 7 | त्ह्यूं | ह्यूं |
| | 19 | ऊतिभि | ऊतिभिः |
| 185 | 7 | स्लिरोरो | स्तिरो |
| | 9 | र ानि | रत्नानि |
| | 13 | त्रिभिश्चकै | त्रिभिश्चक्रै |
| | 16 | सुष्ठ | सुष्ठु |
| | 21 | दाश्वासं | दाश्वांसं |
| 186 | 3 | सधस्याः | सधस्थाः |
| 187 | 1 | याश्चा | याच्या |
| | 18 | त्तेऽश्व | तेऽश्व |
| 188 | 12 | निस्यमस्म | नित्यमस्म |
| | 24 | विश्व | र्विश्व |
| | 25 | उषश्चेद् | उषश्चोद् |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 189 | 3 | माच्छद् | माच्छाद् |
| | 9 | स्वंबोधनम् | संबोधनम् |
| 190 | 3 | कण्म एव | कण्व एव |
| | 5 | कण्शब्दो | कण्वशब्दो |
| | 14 | उदित्येत्यर्थः | उदितेत्यर्थः |
| 192 | 9 | सुनरि | सूनरि |
| 193 | 7 | सुग्मयम् | सुम्नयम् |
| 195 | 1 | यमध्यस्याः | यमध्यस्थाः |
| | 8 | अर्धुनः | अर्जुनः |
| | 11 | स्तुधिपरी | स्तु अधिपरी |
| | 17 | विक्ष्वमाभासि | विश्वमाभासि |
| | 19 | गीभिः | गीर्भिः |
| | 20 | णार्भिः | णाभिः |
| | 23 | दुशो | दृशो |
| | 27 | वहम्ति | वहन्ति |
| | | सत्वतत्वाः | सत्यतत्वाः |
| 198 | 5 | पस्यासि | यश्यसि |
| | 12 | अक्तुसब्दो | अक्तुशब्दो |
| | 19 | संख्याक | संख्याका |
| 199 | 8 | अङ्घ्रयो | अंङ्घ्रयो |
| 200 | 21 | शत्रोवशं | शत्रोर्वशं |
| 201 | 12 | त्यचतिकर्मसु | त्यर्चतिकर्मसु |
| 202 | 16 | रप्यार्थाय | रप्यर्थाय |
| | 17 | शतद्वराणि | शतदुराणि |
| 205 | 17 | उपचंयात् | उपचयात् |
| 206 | 10 | स्वामर्थ | स्वार्थ |
| | 13,14 | वज्रे | पज्रे |
| | 22 | नामो | नमो |
| 207 | 6 | यर्चति | अर्चति |
| 208 | 19 | महतिः | मंहतिः |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 208 | 23 | वृत्रहन्ये | वृत्रहत्ये |
| | 24 | व्यस्थितम् | व्यवस्थितम् |
| 210 | 18 | नेत्यनोप | नेत्यनेनोप |
| | 19 | उदकोर्मयो | उदकोर्मयो |
| 212 | 1 | ब्राह्मा | ब्राह्म- |
| 213 | 16 | दर्शनीय | दर्शनीया |
| | 20 | न मस्य | न यस्य |
| 214 | 3 | अन्वज्जनं | अन्वञ्जनं |
| | 6 | द्याख्येय । | द्रुथाख्येयः । |
| 215 | 16 | सखिथ्य | सखिभ्य |
| 216 | 6 | मित्यथः | मित्यर्थः |
| | 15 | सार्थिको | स्वार्थिको |
| 217 | 1 | माहि | महि |
| | 10,13 | सप्तते | सत्पते |
| 219 | 18 | कुत्सातिथि | कत्समतिथि |
| | 27 | त्वां | त्वां |
| 220 | 8 | दीघं | दीर्घं |
| | 10 | मद्यवन् | मघवन् |
| | | शन्तः अवसः | अन्तः शवसः |
| | 25 | न्पृञ्जते | न्यृञ्जते |
| 221 | 2 | सान्निकृष्टं | सन्निकृष्टं |
| | 24 | अत्मनोऽ | आत्मनोऽ |
| | 27 | विविध- | वध- |
| 222 | 22 | अस्त्यघ्ना | अस्त्यघ्न्या |
| | 23 | तृतीयेक | तृतीयैक |
| 223 | 7 | तुर्वितये | तुर्वीतये |
| | 8 | वप्यं | वध्यं |
| | 14 | दम्नाति | दभ्नाति |
| 224 | 14 | वृष्ण्यं | वृष्ण्यं |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 224 | 19 | बहुवः | बह्वः |
| | 28 | दहीत्येर्थः | देहीत्यर्थः |
| 225 | 12 | अभाम् । | अभीम् । |
| 227 | 11 | लक्षतृतीया | लक्षणतृतीया |
| 228 | 4 | निघनिध्नते | निघनिघ्नते |
| 229 | 2 | दम्नुवन्ति | दम्नुवान्ति |
| | 22 | मृम्वसम् | मृभ्वसम् |
| 231 | 7 | रिन्दस्य | रिन्द्रस्य |
| | 14 | स्तुत्यहं | स्तुत्यर्हं |
| 232 | 15 | इत्यर्यः | इत्यर्थः |
| 233 | 5 | स्तुस्त्यो | स्तुत्यो |
| | 10 | भिगुभि | भिर्भृगुभि |
| | 11 | व्यदार्भृइति | भ्यदा इति |
| | 30 | त्रर्येण | सूर्येण |
| 234 | 4 | प्रतिबन्ध | प्रातिबद्ध |
| 235 | 1 | रात्युषसो | रात्र्युषसो |
| | 14 | वेंपुर्भिः | वपुर्भिः |
| | 18 | ताश्चित् | ताश्चित् |
| | 20 | भूजात | भूतजात |
| 237 | 6 | इन्द् | इन्द्र |
| | 9 | धानानि | धनानि |
| 238 | 14 | अभित्रान् | अमित्रान् |
| 239 | 20 | कृतते | कृन्तते |
| | 22 | दस्यून्येनौ | दस्यून् योनौ |
| 242 | 24,25 | विव | वव |
| 244 | 2 | बन्धेषु | बद्धेषु |
| | 18 | अङ्क्ता | भङ्क्ता |
| | 24 | रयुध्वं | रयुग्ध्वं |
| 245 | 2 | नानदति | नानदन्ति |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| | 9 | श्रहीन | अहीन |
| | 18 | येत्यूय | यूय |
| 246 | 6 | ऋष्यो | ऋष्यः |
| 248 | 3,4 | क्ण्यादिक | कण्यादिक |
| | 8 | बीरव | वीरव |
| 249 | 1 | दुल्पम् | दुल्बम् |
| 250 | 3 | सुखस्स | सुखस्य |
| | 6 | दावररूपः | दावरूपः |
| 252 | 1 | इस्येतस्य | इत्येतस्य |
| | 11 | सुमत्सु | समत्सु |
| | 13 | दीप्तिः | दीप्तः |
| | 18 | जुज्ञानः | जज्ञानः |
| | 20,21 | विद्य | दिद्यु |
| | 22 | तत्य | नस्य |
| 253 | 20 | पक्ष | णक्ष |
| 254 | 15 | प्रथमाक्षेमकरस्तु । | प्रथमा । क्षेमकरस्तु |
| 255 | 9 | स्तृम्नातिः | स्तभ्नातिः |
| | 15 | गृहा गृहं | गुहा गुहं |
| 256 | 24 | क्रनुं | क्रतुं |
| | 26 | इन् | इत् |
| 257 | 12 | क़ुर्वन्ति | कुर्वन्ति |
| 259 | 10 | स्वार्थः | स्वार्थ |
| 261 | 4 | चिकित्वात् | चिकित्वान् |
| | 14 | चतृर्थी | चतुर्थी |
| 262 | 14 | जिव्रेर्वि | जिव्रेर्वि |
| | 23 | विविधबम्न | विविधमन्न |
| 263 | 26 | वीळू | वीळु |
| 264 | 6 | उक्तैः | उक्थैः |
| | 15 | विन्द्तेलाभा | विन्दतेर्लाभा |
| 265 | 11 | श्येनः | श्येनः |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 266 | 20 | द्विबर्हीः | द्विवर्हाः |
| | 25 | यष्ठारं | यष्टारं |
| 267 | 10 | मवनद्यं | मनवद्यं |
| 269 | 23 | शाकवन्तः | शाक्नुवन्तः |
| 270 | 7 | चिकित्वात् | चिकित्वान् |
| | 23 | इत्यदा | इत्पदा |
| 271 | 7 | सप्तानमे | सप्तानामे |
| | 22 | क्रियायायां | क्रियायां |
| | 27 | यह्वी | यह्वी |
| 273 | 23 | श्येनशीः | स्योनशीः |
| 275 | 8 | दततो | ददतो |
| 276 | 14 | केवलंन | केवलं |
| | 22 | दधिरेय | दधिरे |
| 277 | 12 | व्यश्यु- | व्यश्युः |
| 2/8 | 9 | श्रशणं | श्रवणं |
| 280 | 11 | देवभ्यो | देवेभ्यो |
| | 12 | पदपद | पदं |
| 281 | 3 | मेधावितम् | मेधाविनम् |
| 284 | 25 | एवाग्नि | एवाग्नि |
| 287 | 5 | शब्देनत्यर्थं | शब्देनात्यर्थं |
| 290 | 18 | उकथ्यः | उक्थ्यः |
| 291 | 9 | दृषा | दृषा |
| | 16 | जगति | जगती |
| | 19 | श्यनभृत | श्येनाभृत |
| 293 | 9 | मयया | मायया |
| 295 | 2 | अभितेने | अभीतेने |
| | 4 | अभिगतै | अभिगतः |
| | 17 | अथेरद्रस्य | अथेन्द्रस्य |
| | 20 | इन्द | इन्द्र |
| | 25 | केमलं | केवलं |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 296 | 22 | भृत्रृ | भर्तृ |
| 300 | 10 | शातानि | शतानि |
| 303 | 11 | अभिष्टुताः | अभिषुताः |
| 304 | 15 | शाक्ति | शाक्ति |
| | 18 | न्मद्धात् | न्यद्धात् |
| 306 | 26 | श ृणाम् | शत्रूणाम् |
| 308 | 18 | युञ्चान | युञ्जान |
| 309 | 20 | ददम् | इदम् |
| 311 | 4 | ध्द्यानेना | ध्यानेना |
| | 5 | अस्विभिः | अस्थिभिः |
| | 22 | शर्वणा | शर्यणा |
| 312 | 20 | आद्य | अद्य |
| 313 | 8 | अतिरा | तिरः |
| | 9 | कृष्ट | कृष्ट |
| | 17 | स्रुचा | स्रुचा |
| 315 | 2 | रूरु | रुरु |
| 321 | 9 | श्चेतन्ति | श्चोतन्ति |
| | 14 | मर्यादारथौ | मर्यादाथौ |
| | 20 | प्रकर्षणे | प्रकर्षेण |
| 322 | 2 | घियः | धियः |
| 323 | 1 | ऋषिमाभिः | ऋक्भिः |
| 326 | 21 | अन्ये | अन्यै |
| 329 | 6 | दैवैर्वा | देवैर्वा |
| | 7 | दैवै | देवै |
| | 10 | रीरिष | रीरिष |
| 337 | 26 | पितृ | पितृ |
| 340 | 25 | वार्पोर्णु | वार्पोर्णु |
| 341 | 5 | द्वयमिदं | उच्यते । द्वयमिदं |
| | 6 | करोति । उच्यते । | करोति । |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 341 | 11 | दृश्थते | दृश्यते |
| 342 | 7 | प्रवर्तयिते | प्रवर्तयित्री |
| 343 | 12 | ऋषीणा | ऋषिणा |
| 344 | 1 | व्यूष्वंती | व्यूण्वंती |
| 346 | 11 | हृर्यतं | हर्यतं |
| 348 | 3 | युवयॅारकं | युवयोरेकं |
| 352 | 7 | पर्वणाा | पर्वणा |
| 353 | 1 | दुध्वर्या- | दुध्वय्वा- |
| 354 | 4 | चतुर्थे | चतुर्थी |
| 355 | 10 | भून्वैषां | भूत्वेषां |
| 356 | 19 | षड्भयः | षड्भ्यः |
| 358 | 7 | प्रायोजने | प्रयोजने |
| 359 | 21 | अषसा | अपसा |
| 365 | 21 | बाल | बालं |
| 366 | 12 | रित्यत्य | रित्यस्य |
| 367 | 11 | मर्यादाया | मर्याद्या |
| 368 | 21 | विश्ववो | विश्वतो |
| 369 | 15 | आभिश्रीः | अभिश्रीः |
| 375 | 17 | व्यय- | ञ्य |
| 379 | 17 | गृहीत्त | गृहीत |
| 385 | 8 | रुजो | रुजी |
| 389 | 6 | विचरति | चरति |
| | 18 | वास्यदिषु | वास्यादिषु |
| 390 | 26 | त्वा | त्वा |
| 391 | 25 | सब्दार्थः | शब्दार्थः |
| 392 | 6 | निषिदेति | निपीदेति |
| 399 | 18 | मतिक्रामे | मतिक्रमामे |
| 405 | 4 | वृजेने | वृजने |
| 406 | 4 | प्रंवेचनं | प्रवाचनं |
| 407 | 16 | युच्छत् | युच्छन् |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 411 | 1 | ताभः | ताभिः |
| 413 | 7 | वत्यः | वस्यः |
| 414 | 11 | छेद्य | छेद्म |
| 415 | 7 | संस्तु | संस्कृ |
| 421 | 2 | स्वत्वात् | स्वत्वात् |
| 428 | 18 | प्रश्नयो | पृश्नयो |
| | 19 | एवा वा | एव वा |
| 434 | 4 | पूर्थिद्यः | पूर्भिद्यः |
| | 24 | यद्वा कक्षीवानुत। | { यद्वां कक्षीवानुत। ऋ वे. ८. ९. १०. |
| 446 | 4 | व्युच्छन्ती | व्युच्छन्ती |
| | 11 | उणा | उत्रा |
| 451 | 19 | शोभना | शोभनां |
| 452 | 8 | शोभन | शोभना |
| 453 | 23 | पमन्तः | ष्मन्तः |
| 458 | 24 | पुन्द्रि | प्रुन्द्रि |
| 459 | 4 | मूहयुः | मूहथुः |
| 463 | 13 | उत्स्वात | उत्खात |
| | 21 | प्रोच्यच | प्रोच्य च एवमुवाच |
| 464 | 19 | नामतत् | नामैतत् |
| 466 | 5 | तदेतादि | तदेतादि |
| | | कर्ष्मैव | काष्मैव |
| 476 | 6 | भूयान् स्यम् | भूयान् स्याम् |
| 478 | 27 | मनीययां | मनीयायां |
| 482 | 7 | पुनरुर्जी | पुनरुज्जी |
| 484 | 20 | श्रुतेर्थोग्य | श्रुतेर्योग्य |
| 487 | 19 | हार्थः | हार्यम् |
| 489 | 20 | स्थनस्यायं | स्थानस्यायं |
| | 25 | इपेर्गस्य | इषेर्गस्य |
| 490 | 27 | संग्रामणां | संग्रामाणां |

| Page | line | for | read |
|---|---|---|---|
| 490 | 29 | दीप्तिमित्यर्थः | दीप्तमित्यर्थः |
| 491 | 2 | चर्कुस्यं | चक्रुत्यं |
| | 8 | जेषि | जेषे |
| | 14 | यै | यौ |
| | 17 | अशास्त्येन | अशाठ्येन |
| 492 | 7 | परिपत्क्वत्वं | परिपक्वत्वं |
| | 10 | षष्टी | षष्ठी |
| | 12 | गभ्यसः | रभ्यसः |
| 494 | 6 | यांच्ञकर्मा | याच्ञाकर्मा |
| | 21 | युक्तो | युक्तौ |
| 496 | 6 | क्रमेर्या | क्रमेर्वा |



# MADRAS UNIVERSITY SANSKRIT SERIES.

## WORKS ALREADY PUBLISHED.

| | Rs. | A. | P. |
|---|---|---|---|
| Ṛgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa | 3 | 8 | 0 |
| Sphoṭasiddhi of Maṇḍanamiśra | 3 | 0 | 0 |
| Taittirīyaprātiśākhya with Māhiṣeyabhāṣya | 2 | 0 | 0 |
| Liṅgānuśāsana of Harṣavardhana | 1 | 8 | 0 |
| Uṇādisūtravṛtti of Śvetavanavāsin | 3 | 0 | 0 |
| Uṇādisūtravṛtti of Nārāyaṇa | 2 | 8 | 0 |
| Uṇādisūtras of Bhoja with the vṛtti of Daṇḍanātha and the Kātantra Uṇādi with the vṛtti of Durgasiṃha | 3 | 0 | 0 |
| Sāhityaratnākara (Bulletin) | 1 | 0 | 0 |
| Bṛhatī with Ṛjuvimalā (Tarkapāda) | 5 | 0 | 0 |
| Vājasaneyi Prātiśākhya with two commentaries | 4 | 0 | 0 |
| Ṛgvedabhāṣya of Skandasvāmin (First Aṣṭaka) | | | |

## WORKS IN THE PRESS.

Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa
Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa of Bhoja
Uṇādisūtravṛtti—Daśapādī
Brahmasūtrabhāṣya with Prakaṭārthavivaraṇa
Nayaviveka
Ślokavārtika with the commentary of Uṃveka

——(o)——

## WORKS IN PROGRESS.

( by Dr. C. Kunhan Raja )

Fragments of the Ṛgvedabhāṣya by Skandasvāmin and Udgītha
Sāmaveda with the Bhāṣyas of Bharatasvāmin and Mādhava
Ṛgvedasūktanirukti by Mādhava (First Aṣṭaka)
Niruktasamuccaya of Vararuci (Bulletin)
Studies on Skandasvāmin, Mādhava and Udgītha
Vedic Commentators and Commentaries
Śaunaka—A Study
Sarvānukramaṇī with various commentaries ( Introductory portion ) and Nidānasūtravyākhya.

—— (o)——

| Due Date | Return Date | Due Date | Return Date |
|---|---|---|---|